INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA U HRVATSKOJ I GODINA 1848.

Rudolf Bićanić

Ma da je u Hrvatskoj započela nekoliko godina prije 1848., industrijska je revolucija već stavila na dnevni red takva bitna pitanja, koja su pokretala ne samo ekonomskim, nego i političkim životom Hrvatske u godini 1848. Feudalizam je u velikom raspadanju i te se godine lomi. Kućna radinost ne može više da zadovolji sve potrebe seljaka. Cehovi degeneriraju u parazitske organizacije privilegiranih obrtnika. A manufaktura, zatvorena u okrug austrijskog carinskog sistema, ne može da riješi svoje osnovne probleme. Nove proizvodne snage nasrću, razaraju forme starog društva i stvaraju nove. »Što je bila aristokracija, da bude sada građanstvo« (Vukotinović).

I.

»Otkriće Amerike, plovidba oko Afrike stvorili su nov teren buržoaziji, što se podizala. Istočnoindijsko i kinesko tržište, kolonizacija Amerike, razmjena s kolonijama, povećanje sredstava za razmjenu i robu uopće dali su trgovini, pomorstvu, industriji dotad neviđeni polet i tako su naglo ubrzali razvoj revolucionarnog elementa u propadajućem feudalnom društvu... Tada su para i mašinerije revolucionirale industrijsku proizvodnju. Velika je industrija stvorila svjetsko tržište, koje je bilo pripremljeno otkrićem Amerike. Svjetsko je tržište neizmjerno razvilo trgovinu, brodarstvo, kopneni saobraćaj. A taj je opet razvitak djelovao na proširenje industrije. I u istoj mjeri, kako su se širili industrija, trgovina, brodarstvo, željeznice, razvijala se i buržoazija i u pozadinu potiskivala sve klase, što su preostale iz

srednjeg vijeka... Potreba za sve raširenijim tržištem, gdje će prodati svoje proizvode, goni buržoaziju preko cijele zemaljske kugle. Svuda mora ona da se ugnijezdi, svuda zasadi, svuda uspostavi veze.«[1]

Tako opisuje Komunistički manifest — taj historijski dokumenat iz godine 1848., koji je najdublje proniknuo u bit događaja — sukob između propadajućeg feudalnog društva i novog kapitalističkog društvenog poretka, što je nošen novim proizvodnim snagama.

Nov način proizvodnje, novi izumi, postupci i materijali stvaraju nove odnose u društvu. Nove proizvodne snage počinju djelovati i neobično povećavati proizvodnost rada. To je karakteristika industrijske revolucije[2], koja od konca XVIII. stoljeća utire put pobjedi građansko-kapitalističkog poretka. Tom je revolucijom ispunjena i čitava polovina XIX. stoljeća.

Nekoliko primjera osvijetlit će nam složen i dugotrajan proces industrijske revolucije.

Željezo zamjenjuje drvo kao glavni konstrukcioni materijal, naročito za proizvodnju sredstava za rad i strojeva. Ugljen i koks zamjenjuju drvo kao glavno gorivo. Devastiranje šuma u zapadnoj Evropi i nestašica drva dovodi do veće upotrebe željeza kao konstrukcionog materijala, a ugljena kao goriva. Mast i biljno ulje za rasvjetu i podmazivanje nadomješta se plinom ili mineralnim uljem. Drvene ručne sprave potiskuju strojevi napravljeni od željeza, veliki, složeni, brzi, skupi. Pogonske snage iz žive prirode nadomješta vodena para, koju stvara čovjek pod svojom kontrolom, u parnom kotlu. Mlin se na vodu i vjetar zamjenjuje parnim strojem, a jedrenjak parobrodom. Upravo je ta pogonska snaga parnog kotla dala razvoju industrije potencijal snage (Kraftpotenz), koji je premašio male mogućnosti koncentracije, što ih je proizvodnji ostavljala tradicija obrta i rutina manufakture. »Promjena načina proizvodnje u jednoj sferi industrije uvjetovala je njezine promjene u drugim sferama... Revolucija u načinu proizvodnje u industriji i agrikulturi nužno je proizrokovala također i revoluciju u općim uvjetima društvenog proizvodnog procesa, t. j. u transportnim i komunikacionim sredstvima.«[3] Nastaju velika, sve veća poduzeća, sve veće koncentracije proizvodnih snaga (radnika, pogonskih snaga i t. d.).

Tipični su primjeri industrijske revolucije razvoj proizvodnje željeza, napredak tekstilne industrije i golem porast vanjske trgovine.

U pedesetak je godina (1800.—1850.) proizvodnja ugljena u čitavom svijetu porasla od 15 na 75 milijuna tona, ili pet puta, a proizvodnja je željeza od 649.000 tona dosegla 4 milijuna tona. Proizvodnja se pamuka popela

[1] Marx-Engels, *Manifest der kommunistischen Partei*, Verlag Neuer Weg, Berlin 1946, str. 4—5.

[2] Izraz »industrijska revolucija« u određenom je naučnom značenju po prvi put upotrebio Engels god. 1845. — F. Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj.*

[3] Marx, *Das Kapital, Wien 1932*, I, str. 400—401.

od prosjeka godina 1826.—1830. od 68 milijuna kilograma na 563 milijuna kilograma; u prosjeku povećala se godina 1846.—1850. za 8 puta. Svjetska je trgovina ukupno porasla od g. 1800. do 1850. od 2 na 15.5 milijardi zlatnih maraka, ili preko 7 puta.

Vodeća je kapitalistička zemlja te epohe Engleska, ta »radionica Evrope«. Za njom u razvoju dolazi Francuska, a ostale se zemlje pomalo uvlače u kapitalistički krug, koji se sve više širi i sve dublje zahvaća društvene odnose. Evo, kako se očituje razvoj proizvodnih snaga na samoj proizvodnji do polovice XIX. stoljeća u glavnim kapitalističkim zemljama Engleskoj i Francuskoj, i Austrijskom carstvu, u sklopu kojega smo mi živjeli:

Milijuna stanovnika[4]	1800.	1830.	1840.	1850.	1860.	Porast u postocima 1830. 1860.
Velika Britanija—Irska	16,2	24,4			29,1	123
Francuska	27,4	32,5			36,7	113
Austrijsko carstvo	25,0	29,9			40,1	134
Proizvodnja željeza (u hiljadama tona):						
Engleska	190	677	1396	2300	3800	560
Francuska[5]		260	350	420	898	344
Austrijsko carstvo[6]		80	120	164	317	396
Prerada pamuka (u hiljadama tona):						
Engleska[4]	25	122	239	254	515	430
Francuska[5]		32	53	59	115	360
Austrijsko carstvo[6]		5	15	26	45	900
Vanjska trgovina (u milijunima nacionalne valute):						
Engleska izvoz M £	24,9	38,4	61,1	102,7	136,4	355
uvoz M £	31,8	46,2	67,4	100,5	182,0	396
Francuska izvoz MF		455	645	1680	2277	505
uvoz MF		487	747	741	1897	390
Austrijsko carstvo						
izvoz MFor		76	108	105	293	385
uvoz MFor		65	106	159	268	414

[4] W. Woytinsky, *Die Welt in Zahlen*, 1925, I, str. 27. Uzeto prema Mulhallu.

[5] H. Sèe, *Französische Wirtschaftsgeschichte* II, str. 186, 192.

[6] Hain, *Handbuch der Statistik des Öst. Kaiserreiches* II, str. 181; Czoernig, *Statistisches Handbüchlein der Öst. Monarchie*, str. 69 i 74.

Poučni su podaci o međusobnom odnosu velikih evropskih država.

Proizvodnja je željeza u Engleskoj od god. 1830. do 1860. porasla oko pet i pô puta, u Francuskoj tri i pô puta, a u Austrijskom carstvu gotovo četiri puta. Prerada pamuka u Engleskoj je u tom istom razdoblju porasla preko četiri puta, u Francuskoj tri i pô puta, a u Austriji u tom početnom razdoblju devet puta. Vanjska se trgovina uvećala četiri puta u Engleskoj, tri i pô puta u Francuskoj, a tek dva i pô puta u Austriji.

Tabela nam pokazuje, kako u to doba Engleska vodi u evropskoj ekonomici. Za njom dolazi Francuska. Austrijsko carstvo zaostaje mnogo. Ono doduše — izraženo u procentima — u toj početnoj fazi jako napreduje, ali je taj napredak malen u svjetskoj relaciji. Usprkos velikom početnom tempu, Austrijsko carstvo zaostaje, te je njegova industrijska proizvodnja sredstava za potrošnju još uvijek više nego 10 puta manja kod pamuka od engleske, ma da već dosiže 39 posto proizvodnje Francuske. No kod proizvodnje sredstava za proizvodnju zaostajanje je još veće. Usporedimo li proizvodnju željeza, vidimo, da je Austrijsko carstvo godine 1830. proizvodilo 10 posto engleske proizvodnje, a godine 1860. tek 8 posto, unatoč tome, što je ona apsolutno porasla skoro 4 puta. Znači, da je Austrijsko carstvo zaostajalo iza Engleske sve više i više u proizvodnji sredstava za proizvodnju. A što da kažemo onda o Hrvatskoj, jednoj od najzaostalijih zemalja u zaostalom Austrijskom carstvu?

Iskorišćenje izuma osigurava kapitalističkoj klasi goleme ekstraprofite i naglo bogaćenje. Zato kapitalisti nastoje zadržati monopolni položaj, koji im daje tajna njihovih izuma, njihova trgovačka snalažljivost i vještina njihovih radnika. Zato se tako čuva poslovna tajna, tajne patenta i tržišta, te koči napredak drugih zemalja.

No istodobno djeluje i suprotan utjecaj. Slobodna konkurencija proširuje tržište, ruši cijene i povećava proizvodnju. Obara profitnu stopu i smanjuje veličinu profita. Ali to je dug historijski proces, u kojem dolaze do izražaja svi zakučasti i skokoviti putovi neravnomjernog razvoja kapitalizma. Tek će razvoj željeznica olakšati i ubrzati proces, kojim se ujednačuje profitna stopa.

Kao primjer, kako saobraćajne veze izjednačuju cijene, uzimamo cijene pšenice u raznim zemljama (u forintama po hl):[8]

Godine	Engleska	Francuska	Austrija	Ugarska
1821.—1830.	10,25	7,35	4,81	3,33
1831.—1840.	9,60	7,61	4,81	3,67
1841.—1850.	9,15	7,89	6,72	4,87
1851.—1860.	9,40	8,55	8,94	7,33
1861.—1870.	8,80	8,59	8,33	7,70

[8] Sax, *Die Eisenbahnen*, 1878, str. 21.

Iz tabele vidimo svu težinu položaja zaostalih zemalja u odnosu na formiranje cijena. Tek u roku od 60 godina cijene su se pšenice izjednačile u velikoj mjeri u zemljama, povezanim željeznicom, t. j. u zemljama, što su uključene u kapitalističko svjetsko tržište.

Kroz te dvije protivurječne tendencije probija se napredak novog načina proizvodnje. Industrijska revolucija znači ubrzan prijelaz na nov način proizvodnje. Ona predstavlja brzu promjenu, t. j. promjenu u načinu proizvodnje, koja je prema ranijim mjerilima »nenormalno« brza i velika. U odnosu na raniji način proizvodnje, ona znači doista velike i i nagle promjene. No ipak se te promjene ne zbivaju jednakim tempom odjednom u svim granama proizvodnje, a još manje zahvaćaju jednakomjerno i u isto vrijeme sve zemlje. Baš u tim prvim razdobljima kapitalizma razlike su u načinu proizvodnje najveće i najosjetljivije. Pritom valja istaći, da se ne radi samo o tehničkim izmjenama, o tehničkoj revoluciji.

Promjene u tehničkom pogledu uzrokuju promjene u proizvodnim odnosima, u društveno-ekonomskoj strukturi i čitavoj društvenoj nadgradnji. U tako složenom zbivanju teško je vremenski točno odrediti, kada je počela industrijska revolucija u kojoj zemlji. Industrijska je revolucija izvršena u Engleskoj u pedesetak godina, od 1780. do 1830. U Francuskoj industrijski način proizvodnje postao je najvažniji oblik kapitalističke proizvodnje od početka pa do polovine XIX. stoljeća. Može se uzeti, da u Njemačkoj i Austriji industrijska revolucija traje od 30-tih, pa do 70-tih godina XIX. stoljeća, kad industrijski način proizvodnje prevladava u velikom opsegu. Nekoliko će nam primjera pokazati, kako se neravnomjerno i skokovito razvijao proces industrijske revolucije.

Zakašnjenje industrijske revolucije kod nas pokazuje usporedba u primjeni najvažnijih izuma na svijetu, u Austriji i Madžarskoj, te kod nas, u Hrvatskoj.

Željezo se proizvodi u visokim pećima u Engleskoj prvi put god. 1766., a u Hrvatskoj tek god. 1855. rade tri visoke peći upotrebljujući paru. Proces frišovanja željeza postupak je, kojim 6 radnika može za 24 sata proizvesti 1200 do 1500 kg željeza, a pudlovanjem dobiva isti broj radnika u isto vrijeme 10 puta više, 10.000—15.000 kg.[9] Taj je postupak izumljen g. 1780., ali se tek od g. 1830. proširio, dok je na kontinentu općenito usvojen tek poslije god. 1850. U Austriju je dopro samo u pokusnom stanju pedesetih godina, a u Hrvatskoj se ne primjenjuje čak ni šezdesetih godina.[9a] Mehanizacija u dobivanju željeza uvedena je u Engleskoj prvi put godine 1790., upotrebom parnog stroja u proizvodnji željeza, a kod nas je u rudniku u Rudama i talionici u Trgovima parni stroj uveden god. 1855. Parni stroj, toga tipičnog

[9] Hain, *Handbuch der Statistik* II, str. 193.

[9a] Godine 1852. stoji u Austriji proizvodnja cente (56 kg) željeza, proizvedena frišovanjem, 8 forinti i 24 krajcara, a metodom pudlovanja samo 5 forinti i 37 krajcara.

nosioca industrijske revolucije, primijenio je Watt u proizvodnji god. 1781. do 1785. U Hrvatskoj je parni stroj uveden u proizvodnju prvi put u tvornici papira na Rijeci 1835.,[9b]) a u unutrašnjosti prvi put 1846. u paromlinu u Vukovaru, čitavih 60 godina, pošto je Boulton izgradio prvi paromlin u Engleskoj. U Austriji se javljaju prvi paromlini oko god. 1825., u Madžarskoj god. 1835., pa smo prema tim zemljama zakasnili dvadesetak, odnosno desetak godina. Godine 1853. već postoji i paromlin na Rijeci, a šezdesetih godina ima ih po čitavoj Hrvatskoj.

U tekstilnoj industriji, koja je prva bila revolucionirana, imamo ove značajne datume: godine 1786. izumljuje Cartwright svoj mehanički tkalački stan tjeran parostrojem, a 43 godine kasnije taj je izum primijenjen tako, da u Engleskoj na 60.000 mehaničkih ima još 240.000 ručnih stanova. Godine 1804. usavršava Jacquard tkalački stan u Francuskoj, a god. 1830. Roberts izumljuje selfaktor, kojim se znatno popravlja produktivnost rada u predenju. Bilo je potrebno 20 godina, da se selfaktor proširi u Engleskoj, i još daljnjih 20 godina, da se usvoji u kontinentalnoj Evropi. U Austrijskom carstvu ima god. 1850. već 6274 stroja za predenje, svaki s prosječno 50 vretena. U Hrvatskoj je zabilježeno, da prvi strojevi za predenje rade god. 1847. u Varaždinu. Mehanički tjerani tkalački strojevi prvi se put spominju na Rijeci u tvornici jedara god. 1851.

P a r n i s t r o j primijenjen je u tekstilnoj industriji prvi put godine 1785., no još godine 1839. ima u pamučnoj industriji, najvažnijoj industrijskoj grani Engleske, 1641 parni stroj i 674 vodenih mlinova za pogon tekstilnih strojeva. Još je značajniji odnos izražen u konjskim snagama. U pamučnoj industriji Engleske izgledao je on god. 1839. i 1850. ovako:

	Godine 1839.	Godine 1850.
HP na parni pogon	47.000	71.000
HP na vodeni mlinski pogon	130.000	11.000

U Francuskoj je god. 1830. bilo svega 615 komada parnih strojeva s ukupno nekih 10.000 konjskih snaga. Godine 1850. raspolagala je Francuska s 5320 parnih strojeva sa 65.000 HP. — Njemačka je oko polovine XIX. stoljeća imala 3.600 parnih strojeva, a 40.000 mlinova na vodeni pogon, dok Hrvatska i Slavonija ima 5 parnih strojeva uz 3.000 mlinova.

U Austrijskom se carstvu razvijala upotreba parnih strojeva ovako:

	Komada strojeva	Konjskih snaga
Godine 1809.	1	8
„ 1841.	223	2.803
„ 1851.	647	8.500

[9b] Slokar, *Geschichte der öst. Industrie*, str. 439.

A u Hrvatskoj ona izgleda ovako:[10]

	Komada strojeva	Konjskih snaga
Godine 1835.	1	18
„ 1846.	2	29
„ 1849.	5	61
„ 1857.	15	203

Proizvodnju šećera iz šećerne repe započeo je Francuz Achard, i god. 1786. osnovana je prva šećerana u Šleskoj. Austrija je imala svoju prvu industrijsku šećeranu godine 1830., a Ugarska god. 1847. Kod nas u Hrvatskoj postoje god. 1849. dvije šećerane na parni pogon, u Čepinu i Virovitici, razvijajući se gotovo istodobno, kad i šećerane u Ugarskoj.

Stroj za proizvodnju papira izumio je Louis Robert god. 1799. On je u Hrvatskoj primijenjen god. 1826. na Rijeci u velikoj tvornici papira, 16 godina prije, nego što je osnovana prva tvornica papira u Madžarskoj. U toj je tvornice papira upotrijebljen prvi parni stroj u Hrvatskoj. To je bilo god. 1835., a snaga je tog stroja iznosila 18 konjskih sila.

Prva plinara datira iz Londona (Murdock god. 1792.). Kod nas je prva plinara stupila u pogon na Rijeci god. 1851., a zatim u Zagrebu god. 1863. (koja je bila postavljena na bazi crnogoričnog drva, a ne ugljena).

Da spomenemo još tvornicu žigica, koja je gotovo suvremenik prvim tvornicama u Evropi. Te su nastale god. 1848. (R. C. Bottger), a već za 8 godina proradila je prva hrvatska tvornica žigica u Osijeku (t. j. 1856.).

Razvoj industrije nužno zahtijeva osnivanje tvornica, koje izgrađuju mašine za potrebe industrije. Takva je specijalna tvornica, što proizvodi mašine, bila u Engleskoj do god. 1800. svega jedna, a tek su se od godine 1820. pojavljivale u većem broju. Do godine 1850. bilo je čak u Austriji 6 takvih tvornica, a u Madžarskoj su bile dvije. Prva tvornica u Madžarskoj bila je osnovana u Budimpešti god. 1835. U Hrvatskoj su prve strojeve izrađivale tvornice strojeva na Rijeci god. 1854. i u Osijeku 1860. (za poljodjelske strojeve).

U saobraćaj prodire kod nas industrijska revolucija znatno brže i prije negoli u proizvodnju. Prvi je parobrod, Fultonov, krenuo u Americi na put godine 1807. Na istočnoj obali Jadrana prvi parobrod, koji održava redovitu prugu Trst—Venecija, uvodi se god. 1818. A prvi parobrodi, koji su registrirani u Trstu kao matičnoj luci, jesu godine 1837. dva parobroda tršćanskog Lloyda. Kod nas je značajno, da se u Kraljevici već god. 1836. montira parni stroj na prvi brod izgrađen u ondašnjem brodogradilištu. A

[10] Podaci za 5 parnih strojeva nisu poznati.

prvi brodovi na Rijeci zabilježeni su izričito god. 1841., kad se u luci pojavljuje kroz čitavu godinu svega 7 parobroda — prema 2487 jedrenjaka. Kao matična luka za parobrode služi Rijeka tek od god. 1873.

Na rijekama pojavio se kod nas prvi brod prije negoli na moru. Na Dunavu javlja se prvi parobrod godine 1817., a 1830. uspostavlja se redovita veza Beč—Budimpešta. Značajno je, da je prvi zvižduk parobroda čula Slavonija god. 1831., kada dolazi prvi parobrod u Zemun, a Hrvatska god. 1838., kada je prvi parni brod doplovio od Zemuna do Siska. Prvi hrvatski parobrod »Sloga« plovi Savom god. 1844.

Željeznice se grade kasnije od parobroda. Prva je željeznička pruga otvorena god. 1830. od Liverpoola do Manchestera. U gradnji željeznica Austrija zakašnjava za Engleskom svega 8 godina, kad je otvorena pruga Beč—Wagram godine 1838., dok Ugarska kasni 10 godina (pruga Budimpešta—Vácz god. 1840.). U Hrvatskoj se dovršava gradnja prve željeznice sa znatnim zakašnjenjem, tek god. 1862. (Zidani Most—Zagreb—Sisak). Od naročitog je značenja povezivanje kontinenta s morem. Beč se povezuje s Trstom god. 1857., šest godina prije negoli je željeznica došla do Hamburga. Zagreb dobiva 1862. vezu s Trstom. Željeznička veza Budimpešta—Zagreb—Rijeka otvorena je godine 1873.

Brzojav, ta politički i ekonomski važna komunikacija, primijenjena je u praksi u Engleskoj god. 1840. Već 1847. postoji brzojavna veza Beč—Brno, a za četiri godine (1851.) veže se Zagreb s Bečom preko Celja.

Strojevi prodiru već rano i u poljodjelsku proizvodnju. Godine 1788. izumljene su vršalice (Meikle), a 1831 žetelica (Mc Cermick), dok godinu dana kasnije već radi parni plug. Parni se plugovi upotrebljavaju u Njemačkoj od godine 1847. Kod nas se u Slavoniji god. 1860. ore parnim plugovima (5 plugova); zakasnili smo, dakle, iza Njemačke svega 13 godina.

II.

Razmotrimo pobliže tok industrijske revolucije i njezine prve efekte u Hrvatskoj. Industrijska se revolucija očituje kod nas prije svega u primjeni parnih strojeva za pogon tvornica, rudnika, brodova, željeznica. Zatim se ona manifestira u povećanju proizvodnje kapitalističkih poduzeća. Poduzeća rastu po koncentriranim kapitalima, broju radnika, kapacitetu proizvodnje. I najzad, industrijska revolucija zauzima takav opseg, da izaziva niz kvalitetnih promjena u čitavoj društveno-ekonomskoj strukturi.

Parni stroj uvodi se kod nas u proizvodnju najprije kao nadomjestak za pogon vodom. On oslobađa proizvodnju potrebe, da bude smještena uz

vodu. Zato se javlja ondje, gdje ili nema vode (šećerana u Virovitici), ili nema dovoljno vode (na Rijeci), ili je prilaz vodi skopčan s velikim troškovima (u rudnicima).

Prvi se parni strojevi upotrebljavaju u ovim poduzećima:

Godina	Vrsta poduzeća	Mjesto	Strojeva broj	Strojeva konjskih snaga
1835.	tvornica papira	Rijeka	1	18
1836.	šećerana	Čepin	1	12 (?)
1846.	paromlin	Vukovar	1	11
1847.	parna pilana	Prezid[11]	1	50 (?)
1849.	šećerana	Virovitica	1	12
1850.	parna pilana	Crni lug	1	?
1851.	tvornica jedara	Rijeka	1	8
1851.	šećerana	Čakovec	1	?
1851.	plinara	Rijeka	1	4
1852.	kemijska tvornica	Rijeka (Čerevica)	1	25
1853.	paromlin	Rijeka	1	40
1854.	tvornica strojeva	Rijeka	1	20
1855.	rudnik i talionica željeza	Rude (Samobor)	1	24
1855.	rudnik i talionica željeza	Trgovi (Banija)	3	47
1856.	tvornica žigica	Osijek	1	?
1858.	parna pilana	Orahovica	1	?
1860.	paromlin	Varaždin	1	?
1861.(?)	parna pilana	Ravna Gora	1	?
1862.	paromlin	Zagreb	1	120
1862.	paromlin	Rijeka (Ponsal)	1	?
1864.	parna pilana	Nuštar	1	?
1864.	paromlini	Osijek, Virovitica, Nuštar	3	2

Prvi su strojevi vrlo mali. Nemaju više konjskih snaga negoli mlinovi na vodeni pogon; mlinova, što daju pogon, ima u manufakturama od 10, čak i od 30 konjskih sila.

No doskora se i kod nas vidi, kako parni strojevi prerašćuju stare forme i dobivaju samostalno značenje u proizvodnji. Oni prije svega rastu koncentracijom snage. Parni strojevi, što su se upotrebljavali prije god.

[11] Taj je parni stroj iz Vilharove pilane u Prezidu radio sve do god. 1939., a danas se nalazi u muzeju za umjetni obrt u Zagrebu. Prema podacima ima 50 konjskih snaga, što izgleda veoma mnogo za vrijeme, kada je nabavljen.

1850., u prosjeku imaju svega 4 do 8, pa i 12 konjskih snaga. No parni strojevi, što dolaze u pogon nakon godine 1850., već su dvostruko jaki: idu do 20 pa do 47 konjskih snaga.

Kod parnih strojeva, što služe u saobraćaju, koncentracija je još veća. Prvi riječni brod, koji stiže u Sisak god. 1838., ima 40, a god. 1844. kupljeni prvi hrvatski brod na Savi ima već 100 konjskih snaga. Na moru je koncentracija pogonskih snaga u početku manja zbog povoljnog i jeftinog pogona na jedra. Pa ipak, tehničko poduzeće na Rijeci gradi već 50-ih godina velike parne strojeve za brodove. Oni dosežu jakost od 180 do 280 KS god. 1854., a za desetak će već godina graditi za ratnu mornaricu strojeve od 800 KS jakosti.[12]

Raste i proizvodnja poduzeća. Kapacitet industrijske proizvodnje ubrzano premašuje manufakture. U nekim granama proizvodnje ima vrlo velikih manufakturnih poduzeća, s pogonom turbina na vodu od 15, čak i od 95 konjskih snaga. Industrijski pogoni uvelike ih premašuju. Vodenica na potoku može samljeti na dan oko 20 vagana žita. Pedesetih godina XIX. stoljeća mlin je na vodu u Židancu kod Rijeke imao dnevni kapacitet od 40 vagana, a paromlin na Rijeci 400 vagana, ili 10 puta više. Osrednji eksportni mlin na vodeni pogon na Rijeci ima kapacitet godišnje meljave 30.000 do 40.000 vagana žita, a prvi industrijski paromlin na Rijeci melje godišnje do 18.000 vagana. Najveći vodeni mlin na Rijeci melje godišnje oko 200.000 vagana, i to je čuveni eksportni mlin, što izvozi brašno u cijeli svijet. No doskora ničù posvuda kod nas takvi mlinovi s isto tolikim kapacitetom: takav je paromlin u Zagrebu; varaždinski paromlin ima kapacitet od 100.000 vagana i t. d.[13]

Tvornica papira na Rijeci osnovana je 1826. god. od N. C. Smitha i Christiana Meyniera, najveća je tvornica papira u južnim zemljama Austrijskog carstva i jedna od najvećih i najboljih u Evropi. To je bilo veliko poduzeće sa 14 zgrada, snabdjeveno najmodernijim strojevima iz Engleske i Francuske za mašinsko pravljenje papira. Ona je mehanizirala svoj pogon god. 1835., kada je postavljen parni stroj od 18 konjskih snaga, prvi u Hrvatskoj. Tvornica je zaposlivala te godine 140 radnika i radnica, a proizvodila je svakovrsni papir i papirnate tapete. Osobito je bila na glasu zbog prvoklasnih vrsta papira. Godine 1845. imala je 170 radnika, a pro-

[12] Austrijska je ratna mornarica imala god. 1848. svega 2 parna broda, i to svaki sa 120 konjskih snaga. Za vrijeme talijanskog rata najmila je još dva Lloydova parobroda, svaki od 160 konjskih snaga, i god. 1849. kupila još tri parobroda u Engleskoj od 275, 300 i 400 HP. Uza to su se počeli graditi u Trstu 2 broda, svaki od 300 konjskih snaga. Vidi Benko, *Geschichte der K. K. Kriegsmarine während der Jahre 1848./49.*, str. 27.

[13] Značajni su podaci o tome skupljeni s područja riječke trgovačke komore, koji nam ujedno pokazuju koncentraciju u toj grani proizvodnje Bilo je svega 98 mlinova s godišnjim kapacitetom od 650.000 vagana. Od toga je samo proizvodnja u pet riječkih mlinova iznosila 430.000 vagana, a u sva ostala 93 mlina zajedno 220.000 vagana. 1 vagan pšenice je 45 kg.

izvodila je papira u vrijednosti od 225.000 forinti. U šezdesetim godinama ta tvornica imala je već 250 radnika, a produkcija je iznosila vrijednost od 450.000 forinti godišnje.[13a]

Značajan je kapacitet porasta i u ostalim granama lake industrije, na pr. kožarskoj struci. Najveće su se kožare gradile u doba manufakture s proizvodnjom od 600 do 700 centi kože na godinu. Industrijske kožare u Hrvatskoj iz polovice XIX. stoljeća (g. 1863.) imaju kapacitet od 33.000 centi kože.

Iskorišćivanje naših šuma jako se povećava zbog prelaza na industrijski način eksploatacije. Dok pilane na vodeni pogon imaju godišnji kapacitet otprilike 3000 kubnih stopa drva, prelaskom na industrijski način grade se pilane i od 20.000 kubnih stopa kapaciteta godišnje. Posljedica je toga, da se naglo povećava izvoz drva. Tako se na pr. oko 1840. proizvodi njemačke bačvarske građe u Slavonskoj Podravini svega 60.000 akova, a god. 1860. taj je izvoz već 1.5 milijuna akova. Eksport hrastovih dužica u Francusku iznosi u polovini stoljeća 4 milijuna komada, a u doba industrijskih pilana dići će se na 50 milijuna komada (god. 1885.). Tek je industrijski način proizvodnje omogućio eksploataciju naših šuma u golemim razmjerima i tako brzo upropastio najkvalitetnije slavonske šume.

U rudarstvu znači prijelaz na parni stroj i mehanički pogon velike promjene u opsegu proizvodnje. U rudniku željeza i talionici u Trgovima izgleda proizvodnja željeza u početku i polovici stoljeća uz parni pogon ovako:

	Godine 1806.	Godine 1855.	Povećanje u %
proizvodnja željeza u centima	1486	8122	546
broj radnika	22	76	343
proizvodnja po radniku u centima	67,5	106,8	158

Upotreba mehaničke snage tražila je povećanje broja radnika od tri puta; ali time je povećana proizvodnja za preko 5 puta. Tako je po radniku narastao produktivitet za jedan i pô puta.

Još je značajniji primjer rudnika i talionica u Rudama kod Samobora. Tu se pedesetih godina XIX. stoljeća započelo kopanje željezne rude. Proizvodnja je godine 1855. iznosila 47.750 centi rudače, a dobivalo se 5052 centi željeza. Godine 1855. uveden je u rudniku i kod visoke peći parni pogon, pa je te godine proizvodnja ruda iznosila 66.125 centi, a proizvodnja

[13a] Slokar, *Geschichte der österreichischen Industrie*, str. 439.

je željeza u moderniziranoj visokoj peći s parnim utiskivanjem zraka porasla na 14.510 centi.[14]

Tri su područja, u kojima se sukob novih i starih proizvodnih snaga zbiva u velikom opsegu, tako da izaziva krizu čitavih grana proizvodnje i gospodarski nazadak čitavih krajeva.

Prvi je sukob na jednoj strani željeznicâ i na drugoj cestovnog (kolnog) i riječnog saobraćaja. On će smanjiti trgovinu preko Siska i Karlovca na Rijeku kolima kroz Gorski Kotar od 5 milijuna vagana i konca pedesetih godina na manje od pola milijuna vagana u šezdesetim godinama. Taj se sukob događa nakon željezničkog spoja Trsta sa Siskom (god. 1862.) i osobito Rijeke s Budimpeštom (1873.). Osiromašuje čitav Gorski Kotar sa svojim furmanima, oštarijama i posredničkom trgovinom. Značaj Siska i Karlovca kao trgovačkih centara s velikim trgovcima, lađarima, splavarima, magazinima i brodovima smanjit će se na lokalnu trgovinu jedne desetine prijašnjeg opsega u roku od par godina.

Drugi je sukob borba jedrenjaka i parobroda. I taj se odigrava u kasnije vrijeme (1870.—1890.), nakon razdoblja, što ga razmatramo. Ali počeci mu se javljaju već u pedesetim godinama. Kapetane — vlasnike jedrenjača zamijenit će kapetani — činovnici parobrodarskih društava. Stari će kapetani propadati zajedno sa svojim jedrenjačama po lukama Hrvatskog Primorja, dok se centar kapitalističkog parobrodarstva seli u Trst, a kasnije jača na Rijeci.

Treće su područje sukoba naše najveće prirodno blago toga vremena, šume, na koje također jako utječe industrijska revolucija. Industrijska iskorišćivanja šuma, osobito u Slavoniji, znače pravu devastaciju i kolonijalnu eksploataciju šuma. Naročito se to tiče glasovitih hrastovih kvalitetnih šuma, koje strani kapital siječe u izvanredno povećanim razmjerima. Najveći opseg zauzima ta eksploatacija u drugoj polovini XIX. stoljeća. Domaći kapitalisti imaju ulogu tek drugog ili trećeg reda i nisu se pravo ni snašli, kad su već šume bile u rukama stranaca.

Gledajući retrospektivno na eksploataciju šuma u to vrijeme, izvještaj zagrebačke Trgovačko-obrtne komore iz godine 1881.—85. kaže ovo: »Jer kao što nam šume uopće još pred kratko vrijeme bijahu mrtva glavnica, tako jedva da im se upoznala prava vrijednost, već te naše šume preko noći postaše predmet upravo ogromne svjetske spekulacije. To se

[14] O proizvodnji prve industrije u Hrvatskoj i Slavoniji vidi ove izvore: *Berichte des Ministeriums für Handel,* Wien 1853.—1857; *Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba u Zagrebu,* 1864.; Dr. Petar Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih,* Zagreb 1873.; L. B. Berezin, *Horvatija, Slavonija, Dalmatija i Vojennaja Graniica,* Petersburg 1879; Matlekovics, *Das Königreich Ungarn,* 1900, sv. II; *Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu,* 1881—1885; Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije,* Zagreb 1924; E. Laszowski, *Rudarstvo Hrvatske,* Zagreb 1944, I-II; Kobler, *Memorie per la storia della Liburnica città di Fiume* I-III, Rijeka 1896; J. Slokar: *Geschichte der österreichischen Industrie,* Wien 1914.

sve zbilo tako brzo, da nitko ni pomislio nije niti na lukrativnije unovčenje, niti nam ostalo pri tom vremena, da pomislimo onako zdravo i ozbiljno na podmladak tih naših još do nedavna prašuma.«[15]

III.

Neravnomjeran nam razvoj industrijske revolucije pokazuje, kako nije dosta, da izumi i novi tehnički postupci budu poznati, pa da povećavaju rentabilitet. Da bi se kapitalistički način proizvodnje mogao proširiti, potrebno je, da postoje bitni društveno-ekonomski uvjeti: širenje tržišta, otvaranje naturalne ekonomije robnom prometu, porast gradova, izgradnja saobraćajnih veza, odvajanje agrikulture od obrta. A prije svega potrebno je, da se prethodan proces prvobitne akumulacije razvije u dovoljnom opsegu i dostatnoj mjeri, kako bi se sakupljena bogatstva mogla investirati u industrijsku proizvodnju. To pak znači, da na drugoj strani mora biti velik broj neposrednih proizvođača, koji su lišeni svojih sredstava za proizvodnju i prisiljeni, da se zaposle kao najamni radnici. Industrijski način proizvodnje pojačava tu klasnu diferencijaciju do krajnosti.[16]

Industrijska revolucija u svom početku ne izaziva odmah velike promjene u društvenim odnosima. No ipak se njezin efekat već osjeća, i klasni se sastav našega društva počinje kvalitetno mijenjati.

Što se tiče oduzimanja proizvodnih sredstava proizvođačima, proces je prvobitne akumulacije uvelike napredovao. Već oko polovice XIX. stoljeća ima u Hrvatskoj, a još više Slavoniji, vrlo velik broj osiromašenih kmetova, i čak agrarnog proletarijata (želira, stanara, »prezzemljaša«). Postoji također i velik broj deklasiranih lumpenproletera, izbačenih iz društvenog stroja proizvodnje (prosjaci, bjegunci, hajduci i t. d.).[17] Ali svi oni nisu uključeni u proces industrijske proizvodnje. Ti stvarni poluproleteri i proleteri još su ukopčani u feudalne forme — to su još kmetovi, želiri, graničari vezani o kućnu zadrugu.

Upravo ta protivurječnost, da je proletarizacija seljaka nastupila u značajnom opsegu, a da proletarizirana masa stanovništva nije još mogla naći zaposlenja u povećanoj kapitalističkoj proizvodnji, jedan je od najvećih uzroka velikoj bijedi, što je nastala u Hrvatskoj pedesetih godina.

[15] *Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu* 1881—1885, str. 151.

[16] U *Razvitku kapitalizma u Rusiji* (Sočinjenija III, str. 477 i sl.) Lenjin ovako opisuje djelovanje industrije: »Krajnosti društvenih proturječja dosežu najviši razvoj. Sve mračne strane kapitalizma kao da se koncentriraju zajedno. Stroj daje, kako je poznato, golem impuls neograničenom produženju radnog dana; u proizvodnju se uvlače žene i djeca; stvara se rezervna armija nezaposlenih.«

[17] Vidi Bićanić, *Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj 1848,* Djelo 1948, br. 3.

Nedostatak radne snage osjeća se ondje, gdje je najpotrebnija.[18] Zato svi kapitalistički predstavnici jednodušno traže, da se, nakon oslobođenja od kmetstva ukloni i druga spona, t. j. da se dijele zadruge.[19]

No pritisak na selo dobit će uskoro svoj najefikasniji instrumenat u poreznom sistemu. Državni je budžet neobično porastao u doba apsolutizma. Opterećenje porezima brzo se povećavalo. Godine 1848. iznosili su neposredni porezi u Hrvatskoj i Slavoniji 254.000 forinti. Godine 1851. opterećenje je neposrednim porezima skočilo na 3.4 milijuna forinti, a godine 1857. već na 5.8 milijuna forinti, ili preko 20 puta više za samih 9 godina. Iako je porezna obaveza proširena i na plemstvo i crkvu, koji nisu plaćali porez do godine 1848., ipak je porezni šaraf, što ga je utjerivala neodgovorna birokracija carskog apsolutizma, ogroman razlog, da se proletariziralo selo i ubrzao proces prvobitne akumulacije u Hrvatskoj.

Proces raspadanja kućnih zadruga nastupit će nakon ukinuća kmetstva tako velikim intenzitetom, da će se buržoazija sama zaplašiti od njegovih posljedica i nastojati da ga uspori.

Tako su oslobođenje od kmetstva i raspadanje zadruga, kao i apsolutizam, dotjerali kapitalu u tvornice, šume i na radilišta više negoli potreban broj radnika.

Najuočljivije promjene, što ih pojava mašine izaziva odmah u prvo vrijeme industrijske revolucije, jesu ove: rad sa strojem stvara potrebu za stručnim radnicima, koji tim strojem upravljaju; zato se u većem broju pojavljuju strani radnici (mehaničari, strojari, tipografi, tvornički majstori i t. d.); zatim se povećava broj namještenika (poslovođa, knjigovođa, činovnika, inženjera i t. d.), također stranaca (najviše su to ljudi iz Austrijskog carstva: Austrije, slovenskih zemalja, Česi i t. d., no ima i Francuza, Talijana, Engleza, Belgijanaca i t. d.).

Druga je pojava povećanje broja domaćih nestručnih radnika za posluživanje stroja i pomoć stručnim radnicima. Upravo stroj omogućuje, da se oni zaposle. Štoviše, prvi put vidimo, da se u većem broju zaposluju žene i djeca, i to ne samo u tvornicama, nego čak i u najtežim vrstama posla, u rudnicima. A to se pojavljuje istodobno s uvođenjem parnog stroja u rudnike (Trgovi, Bešlinac, Rude).

[18] Nestašica je radnika neposredno iza ukinuća kmetstva u Hrvatskoj godine 1849 tolika, da su prestale raditi dvije tvornice — šećerana u Čepinu i tvornica duhana u Varaždinu.

[19] Zagrebačka komora traži zakon o diobi zadruga, »toliko potreban, iz gospodarskih i moralnih obzira... da se povećaju radne snage zemlje...«: *Bericht der Handels- u. Gewerbekammer für Kroatien 1858—1859*, str. 12 i sl.

I osječka Trgovačka komora traži god. 1860, da se ukloni patrijarhalni sistem kao glavni razlog nestašici radnika i visokim nadnicama. »Nismo protiv zadruga... ali se moraju izmijeniti, da rad dadu«: *Bericht der Handels- u. Gewerbekammer für Slavonien 1860*, str. 34.

Treća je značajna pojava, da nastaju prve radničke organizacije. Javljaju se radnički pokreti, pa čak i počeci socijalnog osiguranja, koji su nesumnjivo izazvani pojačanom eksploatacijom radnika.

Broj je radnika veoma malen. Nemamo mnogo podataka, a i oni, što nam ih daje popis stanovništva od god. 1857., sakrivaju klasne odnose kapitalizma. Činjenica je, da ima svega 31.727 radnika u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji, a 6.810 u Vojnoj granici. To čini tek 3.6% od ukupnog stanovništa u prvom, a 0.8 posto u drugom području. U gradovima čine radnici 12—13% stanovništva, pa već godine 1857. njih ima u stvari više negoli pripadnika malograđanske međuklase.[20]

Nerazvijenost klasnih odnosa u Hrvatskoj pokazuje nam, iako nepotpuno i samo djelomice, ova tabela:

	Građanska Hrvatska i Slavonija		Hrv.-Slav. vojna granica	
		%		%
ukupno stanovništvo	865.009	100	839.895	100
malograđani	18.362	2,1	7.951	0,9
radnici	31.727	3,6	6.810	0,8
stanovništvo gradova	75.658	8,8	27.546	3,3
malograđani	7.642	10,1	2.930	10,7
radnici	8.834	11,6	3.585	13,0

Vidimo, da u međuklasu malograđana možemo u čitavoj građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji staviti svega 18.362 čovjeka, ili nešto preko 2 posto stanovništva (obrtnici, trgovci, rentijeri, činovnici). U Vojnoj granici njihov je broj još manji. Tu ima malograđanska međuklasa manje od 8.000 ljudi (0,9%). Broj radnika gotovo je dvaput veći od broja malograđana, a u Granici, gdje su klasni odnosi mnogo manje razvijeni, njihov je broj otprilike podjednak.

U gradovima živi u građanskoj Hrvatskoj svega manje od 9 posto stanovništva, a u Granici tek 3,3 posto. Svih je stanovnika gradova nešto preko 100.000. Naši gradovi imaju godine 1846.: Zagreb 15.000, Rijeka 11.000, a Osijek 14.000 stanovnika, a istovremeno ima Beč preko 400.000, Budimpešta više od 100.000, Prag 116.000, Graz čak 51.000 stanovnika. Već sam taj maleni broj nekako objašnjava slabost buržoazije i malograđanstva kod nas kao i veličinu našeg unutrašnjeg tržišta.

[20] Tek smo iz prvoga točnijeg popisa stanovništva od god. 1857. mogli dobiti podatke, koji su najbliži klasnom sastavu stanovništva. U grupu malograđanske međuklase uvrstili smo obrtnike, trgovce, činovnike i rentijere, a u grupu radnika obrtničko- trgovačko-pomoćno osoblje, sluge i nadničare. U objema grupama radi se samo o privredno aktivnim, t. j. produktivno zaposlenim ljudima, a ne o članovima njihovih obitelji.

Kod kapitalističke klase također vidimo već u početku industrijske revolucije značajne promjene.[21] Akumulacija bogatstva napreduje, ali je njezina specifičnost u Hrvatskoj u tome, da se najveći dio akumuliranih bogatstava troši izvan Hrvatske. To čine zemaljska gospoda, naročito stranci, koji imaju najbogatija vlastelinstva u Slavoniji. Isto tako postupaju i mnogi građani, kupujući vrijednosne papire u Beču, investirajući »na sigurno«, igrajući na burzi i t. d. Međutim, pak, strani kapital ulazi u Hrvatsku ne samo prodavajući svoju robu, nego i importirajući kapital. S industrijskom se revolucijom mijenja sastav klase kapitalističkih poduzetnika. U manufakturi imamo pet grupa poduzetnika: feudalnu gospodu, strance, privilegirane kompanije, državu i domaće kapitaliste. U periodu industrijske revolucije poduzetnici nisu više feudalna gospoda; ona ne kupuju parne strojeve (osim slavonskih veleposjednika u agrikulturi). Jedina struka, u kojoj veleposjed prelazi na upotrebu strojeva, je eksploatacija šuma, pilane. No tu zaostaju u investicijama za trgovcima drvom. Stare privilegirane kompanije iz doba merkantilizma likvidiraju. Umjesto njih širi se oblik dioničkih društava: rudnici, saobraćajna poduzeća (parobrodarska), paromlini i t. d. Ni država ne sudjeluje kao poduzetnik u toj industrijskoj revoluciji. Prijašnja se državna poduzeća sada čak ustupaju privatnim licima (na pr. rudnik i talionica u Trgovima). Država sudjeluje u toj industrijskoj revoluciji najviše upotrebom parnog stroja u vojne svrhe (u ratnoj mornarici) i u gradnji željeznica. Ali i željeznice, što ih je sama izgradila s velikim gubitkom (i skandalom), prodaje u Austriji privatnicima mnogo ispod cijene. Nosioci su industrijske revolucije u prvom redu stranci. U rudarstvu su zainteresirani koruški i štajerski vlasnici talionica. Bečki trgovci kupuju i moderniziraju rudnike; oni grade prve parne pilane u Slavoniji. I u slavonskoj Podravini grade pilane njemačke firme ili njihove poslovne veze. Doskora se (godine 1858.) osniva prvo strano (francusko) dioničko društvo za eksploataciju slavonskih šuma. Zatim riječki trgovci i kapitalisti osnivaju poduzeća na Rijeci. Često rade u zajednici s tršćanskim poduzetnicima, koji su osobito ojačali austrijskom politikom favoriziranja Trsta. Ali ima i domaćih poduzetnika, ponajviše trgovaca. Trgovački kapital ulazi u proizvodnju. Prvu pilanu u Gorskom Kotaru sagradio je domaći trgovac. Rudnik Rude kupuje Samoborac Reizer, a zatim jedan Zagrepčanin, ali oba stradaju. Osječku tvornicu žigica osniva također domaći Osječanin.

Uglavnom se može reći, da su strani kapital i domaći trgovački kapital dva glavna izvora akumulacije, iz kojih se vrše prve industrijske investicije. Pri tome valja istaći, da se trgovački kapital u zemlji formira još u oblicima prvobitne akumulacije najgrubljeg oblika, kako ćemo kasnije vidjeti. Isto

[21] O postanku radničke i kapitalističke klase u Hrvatskoj raspravljamo na drugom mjestu.

tako i strani kapital (bečki, tršćanski) proistječe iz prvobitne akumulacije. On se akumulira zahvaljujući carinskoj zaštiti i monopolnom položaju, što ga austrijska industrija uživa u austrijskom carstvu. A riječka industrija, najrazvijenija u Hrvatskoj, zahvaljuje svoj porast uveliko tome, što je izuzeta iz austrijskog carinskog sistema u slobodnoj luci.

Tako vidimo, da se u prvom periodu industrijske revolucije kod nas kapitalistički poduzetnici regrutiraju od stranaca, koji kolonijalno eksploatiraju naš radni svijet i narodno bogatstvo, te od domaćega trgovačkog kapitala, koji još nije izišao iz faze prvobitne akumulacije. On je slabiji od stranog kapitala, podvrgnut mu je i nastoji da svoj dio profita izbije upravo metodama prvobitne akumulacije. To svojstvo izvire iz ekonomske i političke strukture austrijske carevine i zaostalog stanja Hrvatske.

IV.

Iz analize, kako je industrijska revolucija tekla u Hrvatskoj, možemo povući ove općenite zaključke:

1. Industrijska je revolucija kod nas započela prije godine 1848. Početak joj možemo smjestiti oko četrdesete godine XIX. stoljeća. Zakasnila je za industrijskom revolucijom u Austriji oko dvadesetak, a u Madžarskoj desetak godina. Do godine 1848. njezin je učinak u proizvodnji slab, i taj početak ne znači veliku kvantitetnu promjenu u proizvodnim odnosima.

2. Industrijska se revolucija počela naglije razvijati nakon godine 1848. Slom feudalizma i oslobođenje kmetova uravnali su putove i ubrzali proces kapitalističke industrijske proizvodnje.

3. Ubrzanje industrijske revolucije započinje istodobno s periodom apsolutizma. Taj apsolutizam znači kod nas ujedno otvaranje puta austrijskom kapitalu, koji prodire u Hrvatsku. Austrijski kapital — a isto tako i strani kapital, koji prodire preko Beča — uvodi gotovo kolonijalni način eksploatacije svih zaostalih zemalja — pa i Hrvatske — najprije eksportom robe, a zatim i kapitala.

4. Zbog toga dolazi do vrlo neravnomjernog razvoja u industrijskoj revoluciji kod nas. Dominantni strani kapital iskorišćuje samo one grane proizvodnje, koje mu donose izgleda na kolonijalne profite (šume, eksport brašna i t. d.). Ne razvijaju se grane proizvodnje, koje bi konkurirale austrijskom izvozu u Hrvatsku (naročito industrije za široku potrošnju, kao tekstilna industrija).

5. Značajno je za industrijsku revoluciju da se neobično produžila u Hrvatskoj; ona traje do kraja XIX. stoljeća. Jedan od najvećih razloga je

u tome, što nisu izgrađene željeznice, osobito veze Podunavlja s Jadranom na Rijeku ili Senj. To produženje dovodi do naročito polaganog razvoja unutrašnjeg tržišta.

6. Zbog naglog razvoja u procesu prvobitne akumulacije, a sporog razvoja u kapitalističkom načinu proizvodnje, kome je bio uzrok usporena industrijska revolucija, Hrvatska se oko polovice XIX. stoljeća našla u teškoj strukturnoj krizi, sukobljujući se na prelasku iz feudalne u kapitalističku ekonomiju s problemima tržišta, novca, željeznica, carina, kredita, poreza i t. d. Ta je kriza zaoštrila klasne odnose i naglo osiromašila narod.

No ako je industrijska revolucija u Hrvatskoj i bila započela tek nekoliko godina prije 1848., ne znači, da ona nije na ekonomski i politički život u Hrvatskoj utjecala već ranije. Izgledi na profite, što ih ona donosi, prodirali su brže negoli sami parni strojevi.

Parni su brodovi plovili Dunavom i Savom već od godine 1831. Na moru su ulazili parobrodi u hrvatske luke od godine 1840. Željeznica je bila u susjedstvu Hrvatske od godine 1844. u Grazu, a od 1849. u Zidanom Mostu i Ljubljani. Austrija je već imala 12.000 konjskih snaga u parnim strojevima i preko milijun industrijskih radnika. A Madžarska se borila za oslobođenje od austrijskog sistema eksploatacije i za stvaranje svoga nacionalnog tržišta. I Hrvatska je morala u toj situaciji zauzeti svoje stajalište godine 1848., pa i prije nje. Da vidimo, kakve su se ekonomsko-političke koncepcije razvile u društveno-političkoj nadgradnji Hrvatske toga doba u odnosu na industrijsku revoluciju. Pritom moramo segnuti dalje u prošlost, kako bismo objasnili glavna pitanja ekonomske politike u sklopu austrijskog carstva

V.

Reforme Josipa II. ubrzavaju proces, kojim se stvarala jedinstvena centralistička država, jedno ekonomsko područje od raznih zemalja habsburškog vladanja. Treći i posljednji po redu progresivni Habsburgovac, Josip II. je uvidio, da Habsburgovci — ako žele da se održe u sukobu s kapitalistički naprednijim suparnicima, Francuskom i Pruskom — moraju centralizirati svoje ekonomske snage. Ratovi obrane na zapadu, a penetracije na istok, reforma države, stvaranje birokratskog aparata tražili su novaca, koje zaostala ekonomija nije mogla dati. Habsburgovci su bili u trajnoj novčanoj krizi. Josipova modernizirana Austrija, koja je najpotpunije provela ideje merkantilista u svojoj vanjskoj trgovini, također je bila na prvome mjestu u reformi državnih financija. Josip II. preuzeo je ideje francuskih fiziokrata o jedinstvenom porezu: porez treba da plate oni, koji su najbogatiji u državi, feudalci. Godine 1785. odlučio je, da »svaka provincija, svaka općina i svaki pojedinac zemljoposjednik bez

razlike plaća od zemljišta prema koristi u jednakoj mjeri za pokriće državnih potreba«. Takvu su mjeru porezne jednakosti bez velikog otpora primili feudalci u austrijskim nasljednim zemljama gdje je već bilo razvijeno novčano gospodarstvo.

Drugačije se zbivalo u Ugarskoj i Hrvatskoj. Svojim ručnim pismom od 3. XII. 1785. car Josip piše ugarskom kancelaru grofu Palffyju ovako: »Kako se sada upravo izrađuje sistem poreza za njemačke nasljedne zemlje i budući da ustanovljenje iznosa poreza, što na njih otpada, ovisi o tome, koliko će Ugarska doprinositi za državne izdatke, potrebno je znati, da li je ugarsko plemstvo pripravno usvojiti novo projektirani sistem poreza. Od te će njegove odluke ovisiti, da li će trgovina Ugarske uživati iste pogodnosti ili će se na Ugarsku gledati kao na običnu koloniju, u kojoj će onda biti zadatak, da se razvoj fabričke industrije i obogaćenje Ugarske, kojim bi štetovale jedino nasljedne zemlje, i u budućnosti koliko je moguće zaustavlja i sprečava, a cijene živežnim namirnicama drže nisko, kako bi se vojska mogla jeftinije snabdijevati.« Takva politika prema Ugarskoj i Hrvatskoj — kako ju je bez mnogo ustezanja formulirao Josip II. — ostala je temelj austrijske politike prema Ugarskoj i Hrvatskoj sve do nagodbe g. 1867. Alternativa je bila jasno postavljena: ili se direktno pokoriti sistemu centralizma u korist kapitalistički razvijenijih nasljednih »njemačkih« zemalja, ili će se eksploatacija nastaviti indirektnim metodama u pojačanom opsegu.[22]

Ugarsko i hrvatsko plemstvo žestoko je odbilo taj pokušaj. Nije mu samo bilo u interesu da zadrži svoju povlasticu neplaćanja poreza; u to doba ono čak i nije htjelo drugačije postupati, protiveći se Josipovim reformama i na drugim poljima, naročito na oslobođenju kmetstva. Građena za kapitalistički naprednije nasljedne zemlje, napredna nadgradnja Josipova nije odgovarala zaostaloj ugarskoj feudalnoj stvarnosti. Dok je austrijsko i češko plemstvo nalazilo već dobru prođu robe sa svojih imanja na razvijenom austrijskom nutarnjem tržištu, ugarski i hrvatski feudalci prodavali su na tržištu samo malen dio svoje proizvodnje. Nutarnje je tržište bilo slabo raz-

[22] Ta ekonomska politika Habsburga prema Ugarskoj i Hrvatskoj datira još od početka merkantilizma u Austriji. Trebalo bi naročito s te strane osvijetliti urotu Zrinsko-Frankopansku, koja se zbiva u doba prvog austrijskog vladara merkantilista Leopolda. Njemu očito smetaju hrvatski velikaši, koji su i sami podizali svoje manufakture i trgovinu, a kojih imanja leže baš na putu prema moru. Marija Terezija svijesno i metodički provodi politiku, kojom sprečava razvoj manufakture u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ona dopušta, da se u tim zemljama razvijaju samo »neškodljiva industrijska poduzeća«. A pod time razumijeva poduzeća, koja ne škode već podignutim poduzećima u nasljednim zemljama. Jedna odluka carice od 9. VIII. 1768. konkretizira tu politiku ovako: »S obzirom na manufakturu treba razlikovati razne države i zemlje. U Ugarskoj i Slavoniji treba, po savjetu Komercijalnog vijeća, nastaviti s predloženim fabrikama, naime abom, prostim platnom od lana i konoplja, svim vrstama prostih pletenja, seljačkim i drugim koprenama, prostim polupamučnim i polulanenim tkaninama za rupce, marame i pregače, kožnatom robom — i takve manufakture osnivati u kraljevskim gradovima, brdskim krajevima i većim trgovištima kraljevskih komornih dobara.« Dakle, u Ugarskoj i Hrvatskoj dopušta

vijeno, a izvoz žita nije g. 1785. iznosio više od 1 milijun vagana, kraj ukupne proizvodnje od 60 milijuna vagana. Odakle im, dakle, novac, da plate porez? Ta to bi išlo na račun njihovih novčanih prihoda, koji su teško pokrivali sve veće potrebe za novcem. Njihovi kmetovi plaćali su porez u novcu (svega 2 milijuna forinti), ali kmet je kmet, i zar da se gospodin brine, kako kmet dolazi do novca? Tko da feudalcima nametne plaćanje poreza, kad sami drže u svojim rukama izvršnu vlast po županijama. Josipove okružnice ostale su komad papira, često ni nepročitan na županijskim skupštinama.

U nemogućnosti da nametne direktan porez, Josip je prišao indirektnom nametu. Uveo je carine na ugarske proizvode, koji se izvoze u nasljedne zemlje habsburškog vladanja. Time je udario po džepu ugarske feudalce, i to onaj najprogresivniji dio, koji je robnu proizvodnju najviše razvio. Te su unutarnje carine uvedene, da Ugarska na taj način pridonosi izdržavanju troškova centralne državne uprave i vojske. No njihovo je fiskalno značenje istovremeno imalo i zaštitni karakter za austrijske feudalne agrarce od konkurencije s plodnijih ugarskih i hrvatskih nizina.

Za razvoj nacionalizma u madžarskom plemstvu imala je ta Josipova mjera golemo značenje. Ona ih je očigledno pogađala, na korist feudalnih austrijskih drugova, te su madžarski feudalci morali prodavati svoje žito i stoku jeftinije. Solidarnost »plave krvi« nije mogla izdržati taj pritisak carine. Madžarsko je plemstvo u toku čitave prve polovine XIX. stoljeća tražilo na saborima, da se ukinu unutarnje carine, ali bez uspjeha. Iza interesa carske blagajne okupili su se i interesi austrijskih feudalaca, potpomognuti od austrijskih trgovaca, i činili čvrsti zid privilegija.

No unatoč toj unutrašnjoj carini, madžarski je izvoz u austrijske zemlje neprekidno rastao, i Ugarska je sve više postajala ovisna o jednom jedinom, austrijskom tržištu. Ugarski je izvoz iznosio 1785. g. 17.5 milijuna forinti, a g. 1799. već 29.4 milijuna forinti. No značajna je bila njegova raspodjela.

se samo takva manufaktura, koja služi seljačkom svijetu, a »sva udobnost i luksuz mora doći iz Austrije.« Kada se u Ugarskoj i Hrvatskoj podiglo nekoliko fabrika, odmah se tuže austrijski kapitalisti (feudalci i trgovci). Da ih zadovolji, carica Marija Terezija na prijedlog kancelara Kaunitza i svog ministra trgovine grofa Choteka, odlučuje, da se ne će izdavati nikakav privilegij za podizanje tvornica lanenih, vunenih i svilenih tkanina u Ugarskoj i Hrvatskoj, zatim da će se carinama opteretiti roba iz Ugarske kao roba iz stranih zemalja, a da će austrijska roba u Ugarskoj plaćati carinu od 5 posto. Pod izlikom, da »ne dopušta osnivanje previše tvornica od jedne vrste«, uzima carica god. 1771. lično u svoje ruke izdavanje dozvola za osnivanje tvornica u čitavom svom vladanju. Ona istovremeno instruira svog ministra Choteka, da se ta politika ima provoditi »u najstrožoj tajnosti, i da ni najmanje od toga ne prodre u javnost.« Carica će sama odlučivati, koje će se manufakture osnivati u Ugarskoj, Hrvatskoj, Erdelju i Banatu.

Vidi Adolf Beer, *Die österreichische Industriepolitik* (Studien zur Geschichte der österreichischen Volkswirtschaft unter Maria Theresia, Archiv fur österreichische Geschichte, 81, Wien 1895, str. 31 i sl., str. 130—132).

Godine 1799./1800. iznosio je izvoz iz Ugarske i Hrvatske u austrijske nasljedne zemlje 24.4 milijuna forinti, a u inozemstvo svega 4,7 milijuna forinti, godine 1838. 43 milijuna forinti prema svega 7 milijuna forinti.[23]

Razlog je tome povećanju izvoza bio u jakom povećanju proizvodnje. Madžarska je proizvodnja žita naglo rasla. Ukupna je proizvodnja (u Ugarskoj) g. 1809. iznosila 60 milijuna vagana, a godine 1830. već 80 milijuna vagana, da se godine 1852. popne na gotovo 90 milijuna vagana svih žitarica. Produkcioni troškovi nisu utjecali na madžarske feudalce. Žito su proizvodili kmetovi, pa je za feudalce bio jedino problem, kako od njih ubirati svoju feudalnu rentu, čist višak produkta, koji njih nije stajao ništa (osim troškova pobiranja), a nisu za nj plaćali ni poreza ni nadnica. Zato su mogli izvoziti pod svaku cijenu. Razlika je bila samo u dobiti, koja im je izmakla uz niže cijene. A to nije bilo malo; u najmanju je ruku bilo dovoljno da ogorči feudalnu gospodu, koja su svaki dan bila u sve većoj potrebi za gotovim novcem.

Odgovor madžarskih feudalaca i građanstva na politiku Beča bila je težnja za emancipacijom od bečkog tržišta i tranzita preko austrijskih zemalja. U početku XIX. stoljeća glavno je svjetsko tržište bila Engleska, a put do nje vodio je preko mora. Madžarska je imala tri puta za svoj izlaz na svjetsko tržište. Jedan je bio Dunavom uzvodno preko Beča u Njemačku ili preko Trsta. No Njemačka je onda bila glavni evropski izvoznik žita i sama je imala dovoljno agrarnih produkata. Put do Trsta vodio je preko austrijskih zemalja i značio je isto tako ovisnost o Austriji. Drugi je put bio niz Dunav do Crnog mora. Tu se ispriječila Željezna vrata, kroz koja nisu mogli prolaziti brodovi, te je trebalo robu pretovariti i na kolima voziti kopnom od Oršave do Kladova. Madžari su vidjeli u tom dunavskom putu svoju budućnost, i grof Széchenyi bio je postavljen komesarom za izgradnju ceste niz Dunav. No Dunav je postao djelomice plovan oko polovice stoljeća, a u sadašnjem obliku tek potkraj XIX. stoljeća. I političke su prilike nepovoljne. Turska vlada u Vlaškoj činila je smetnje, a prolaz kroz Dardanele i od gusara nesigurni grčki arhipelag neobično povećavali rizik trgovine.

Preostao je za praktičke potrebe jedino put Dunavom, Savom i Kupom, te kopnom od Karlovca do Jadrana. Za madžarsko ekonomsko oslobođenje od Austrije taj je put bio od životnog značenja, i to je specijalan razlog madžarske nasrtljivosti na Hrvatsku.

Južni je put imao još jednu prednost. Dok je madžarski izvoz u Austriju bio poglavito koncentriran na proizvodnju iz krajeva od Požuna do Budimpešte s izvoznim centrom u Raabu, na početku XIX. stoljeća otvara se proizvodnja robnih žita u veoma plodnim južnim krajevima oslo-

[23] Reden, *Handels- und Gewerbegeographie,* Berlin 1844. str. 867.

bođenima od Turaka, gdje su se izvršili veliki melioracioni radovi. Ti su bogati krajevi Bačke i Banata ležali bez mogućnosti da prodaju svoje žito; poznata je iz tog vremena slika siromašnog Banaćana, kako stoji na hrpi svog žita, što ga ne može prodati, jer nema trgovine.

VI.

Temeljna je linija habsburške politike od sredine XVII. stoljeća stvaranje jedinstvenog političkog i ekonomskog područja iz raznih zemalja svoje vladavine. Ta se politika centralizma i germanizacije provodila istodobno na političkom i ekonomskom polju. Započeo ju je energično provoditi u Španjolskoj odgojeni Karlo III., nastavila njegova kći, Marija Terezija, a Josip II. izgradio bezobzirnom logičnošću racionalista do najpotpunije primjene merkantilističkog sistema. Njegove su carine bile upravo prohibitivne i iznosile 60 posto od vrijednosti robe. No stvaranje jedinstvenog ekonomskog područja najviše forsiraju oni, koji od njega očekuju najviše koristi, prikazujući svoj specijalni interes kao interes općenarodni. U habsburškom vladanju to je bila kapitalistička klasa austrijskih nasljednih zemalja, koja je imala najviše razvijenu manufakturu, i kojoj je takvo jedinstveno područje davalo monopolan položaj prema stranoj konkurenciji.

Ali to im nije bilo dosta, jer je bit kapitalizma, da mu nikad nije dosta. Osiguravši se od vanjske konkurencije, austrijski je mladi, nasrtljivi kapitalizam upotrebio svoj utjecaj, da što više iskoristi taj monopolan položaj i unutar habsburškog vladanja. Prema Ugarskoj i Hrvatskoj uvedene su zato carine na uvoz industrijskih artikala. Dok roba proizvedena u Austriji nije plaćala gotovo nikakve carine kod uvoza u Ugarsku, madžarski i hrvatski proizvodi, kada su prelazili austrijsku unutrašnju carinsku granicu, plaćali su polovinu one goleme carine, što su je plaćali strani produkti. A inozemna roba, koja je preko austrijskih nasljednih zemalja dolazila u Ugarsku, morala je plaćati dvostruku carinu: izvoznu carinu Austriji i uvoznu carinu na ugarskim tridesetnicama. Takva je politika kočila razvoj industrije u Ugarskoj i sprečavala, da se ona osovi na vlastite noge te da se iskoriste prirodna bogatstva zemlje. Zato je na pr. god. 1838. uvoz iz nasljednih zemalja u Ugarsku iznosio 71 milijun forinti (prema 7 milijuna uvoza iz inozemstva), a izvoz iz Ugarske u nasljedne zemlje svega 43 milijuna forinti. Madžarska i Hrvatska se nisu mogle osloboditi svoje zaostalosti i nisu mogle razviti unutrašnje tržište za svoje viškove agrarne proizvodnje. A to je nutarnje tržište bilo naročito u interesu gentryje, županijskog plemstva, jer ono nije moglo organizirati izvoz čak do Beča i do inozemstva za svoju razmjerno malu robnu proizvodnju. Njihov se interes zato u to doba poklapao s interesom građanstva, trgovaca i industrijskih poduzetnika u Madžarskoj.

Austrijski je carinski sistem bio donekle ublažen godine 1828., ali svi pokušaji, da se izmijene industrijske carine, lomili se na žestokom otporu ujedinjenih austrijskih kapitalističkih industrijalaca i feudalnih agraraca. Tako je svršio i pokušaj godine 1841., čiji je neuspjeh dao Madžarima signal za uzbunu. Potisnuta od Zollvereina iz Njemačke, Austrija još više pritište na Ugarsku i Hrvatsku.

Napominjem naročito, da je na takav kolonijalan način bila tretirana ne samo Ugarska, nego i Hrvatska, koja u to vrijeme nije imala svoje vlade, nego je bila upravljana iz Ugarske.

Madžarska reakcija na kolonijalnu politiku Habsburgovaca i Austrije prema Ugarskoj i »pridruženim stranama« (t. j. Hrvatskoj) bila je žestoka. Ona je sve više jačala, kako je jačalo madžarsko unutarnje tržište, kako se širila madžarska robna proizvodnja i razvijala madžarska industrija, koju osnivaju i feudalni veleposjednici i buržoaski kapitalisti. Madžarska je sve više osjećala, kako je pritisak Beča guši i sprečava napredak njezina narodnog gospodarstva. Madžarski se otpor izražavao u obliku sve jačeg madžarskog nacionalizma, koji se odrazio i na ekonomskom polju. Jasnu koncepciju o ekonomskoj politici Madžara u doba industrijske revolucije postavio je grof Stjepan Széchenyi.[24]

U prvoj polovini XIX. st. zahtjevi su Madžara, izraženi na staleškim saborima, išli za ukinućem unutrašnjih carina prema Austriji, ali su s razvojem kapitalizma pošli dalje. Zahtjev za ukinuće carinske granice ostao je napokon ograničen na mali krug konzervativne stranke »caru vjernih« latifundista, protivnika liberalnih reforama i interesiranih na agrarnom izvozu u austrijske zemlje. Progresivne snage, okupljene u reformnoj stranci, idu drugim putem: prema sredini XIX. stoljeća težina se madžarskih zahtjeva sve više prenosi na drugu stranu, na zahtjev za carinsku zaštitu ugarske industrije.

Govoreći o carinskoj politici, Kossuth je godine 1846. ovako formulirao interes madžarske buržoazije: »Mi treba da biramo između tri načina... Prvi se sastoji u tome, da se ukloni carinska granica, što postoji između Austrije i Ugarske. No ja držim, da to nema svrhe, jer Ugarskoj treba sistem zaštitnih carina za podizanje njezine industrije. Druga mogućnost sastoji se u obaranju svih carinskih granica i otvaranje slobodne trgovine

[24] Dunavsko parobrodarsko društvo; plan madžarskih željeznica, koje služe stvaranju nacionalnog tržišta, šireći se iz Budimpešte radijalno po cijeloj sferi madžarske ekspanzije; reguliranje Tise, probijanje Željeznih vrata, da se Dunav učini plovnim do Crnog mora — na sve te pothvate odlučno utječe Széchenyi. No njegovo se djelovanje proteže i na traženje, da se razriješe kmetski odnosi, da se organizira hipotekarni kredit i ukinu sve zakonske privilegije plemstva, ponište regalna prava, ukinu cehovi i limitirane cijene te uvede jednakost pred zakonom i opće plaćanje poreza. On osniva »gospodarska društva« veleposjednika. Reformator Széchenyi nastoji da bude dobar s dvorom — u stvari je konzervativac, koji želi spasiti madžarsku vladajuću klasu od revolucije i reformama stvoriti kompromis između aristokracije i kapitalizma.

s čitavim svijetom. Da sam Englez, ja bih svim silama pomagao one, koji se u Engleskoj zalažu za slobodnu trgovinu, jer industrija u Engleskoj stoji na tako visokom stupnju, da ona ... nema nikakav drugi interes nego slobodnu trgovinu. No naše je stanje upravo protivno tome, jer mi moramo štititi ugarsku industriju, da bi mogla u budućnosti u najmanju ruku izdržati konkurenciju s ostalim svijetom.«[25]

Odnos se snaga promijenio pod utjecajem industrijske revolucije, koja je u Madžarskoj započela tridesetih godina XIX. stoljeća. Madžarska buržoazija ne traži više ukidanje carina između Austrije i Ugarske, nego, naprotiv, upravo postavljanje carinskih granica za zaštitu madžarske industrije.

Mladi madžarski kapitalizam, koji se osniva na prirodnim bogatstvima Ugarske, na plodnosti panonske nizine, na rudnom blagu Erdelja, slovačkim šumama i vojvođanskoj žitnici, ne bori se protiv Beča samo da zaštiti sebe. On želi da suzbije svoga starijeg austrijskog konkurenta, ali istovremeno da sebi osigura što veći prostor kao monopolno područje svoje eksploatacije. Da se odupre austrijskoj industriji, treba mu podloga velikog tržišta, a 3.7 milijuna Madžara preuska je podloga. Zato prisvaja čitavih 13.8 milijuna ljudi raznih narodnosti, što žive na području zemalja Ugarske i »pridruženih strana«. Zato čak i liberalni grof Széchenyi reče: »Kad smo stvorili Madžarsku, treba da stvaramo Madžare.« Zato Kossuth ne može naći na geografskoj karti Hrvatske, koja je imala vlastite carinske granice još nekoliko decenija prije toga. Velika bogatstva u Ugarskoj izviru pretežno iz feudalne strukture Ugarske, zemlje doduše niske produktivnosti agrikulture, ali vrlo velike akumulacije bogatstava zbog velikih posjeda. (Sam jedan feudalac, knez Eszterházy, ima godišnji dohodak od 2 milijuna forinti.) Neposredno ili posredno iz eksploatacije velikog broja kmetova — ili čak ni ne kmetova, nego već tada agrarnih proletera, želira — crpu se sredstva za industrijalizaciju zemlje. K tome treba dodati nagli razvoj trgovine za vrijeme kontinentalne blokade, koji je Peštu učinio centrom evropske trgovine za neko vrijeme (kontrabanda kroz Tursku). Čitav je proces prvobitne akumulacije u Ugarskoj vrlo intenzivan, a plaća ga seljaštvo, u kome zbog toga ima već u prvoj polovini XIX. stoljeća više agrarnih proletera negoli kmetova.

Ubrzano se izgrađuje čitava aparatura madžarskog kapitalizma, s izrazito agresivnim obilježjem centraliziranog mladog kapitalizma, koji raspolaže značajnim sredstvima. Ta su sredstva sabirali madžarska buržoazija i feudalci iz vlastite akumulacije, mimo bečke vlade i protiv nje, uz veliku borbu s dominirajućim austrijskim industrijskim kapitalom. Osjećalo se, da sukob između obje konkuretske snage mora doskora izbiti. Četrdesetih godina nastaje val velike aktivnosti u Ugarskoj, koji nosi obilježja

[25] *Aktenstücke zur Geschichte des ungarischen Schutzvereines*, Leipzig 1847, str. 80; citirano prema Szemere, *Ludwig Kossuth*, Hamburg 1853, str. 84—85.

upravo grozničave i spekulativne djelatnosti prave osnivačke periode (»Gründerperiode«). Godine 1841. osniva se prva banka u Budimpešti »Ugarska komercijalna banka«, s kapitalom od 2 milijuna forinti. Iduće godine, 1842., stvara se »Ugarski zemaljski savez industrijalaca«, koji postaje glavni pokretač ekonomske politike madžarskog kapitalizma. Tome su savezu na čelu budući glavni akteri iz godine 1848: grof Ljudevit Bátthyány, kasniji ministar predsjednik, postaje predsjednik Saveza, a glavni je motor, organizator i inicijator Lajos Kossuth.

Iz sredine se toga Saveza industrijalaca osniva pokret Društva zaštite (Védegylet), čiji se članovi obvezuju kupovati samo robu proizvedenu u Ugarskoj, pa ma bilo i po višoj cijeni. Geslo je toga društva ono toliko puta u kapitalizmu ponavljano iskorišćavanje patriotizma u poslovne svrhe: »Kupuj ugarsku robu! Svaki patriot mora postaviti carinsku granicu na pragu svoje kuće i sprečavati ulazak strane robe preko svoga praga.« Članovi su toga društva prvaci reforme stranke,[26] a oratorstvo Kossutha nosi ga preko čitave Madžarske.

Iste se godine osniva i »Dioničko društvo za osnivanje tvornica« s kapitalom od 110.000 forinti, u kojem madžarski magnati uspijevaju za kratko vrijeme sabrati sredstva od 1 i po milijuna forinti. A godinu dana poslije toga osniva se »Madžarsko trgovačko društvo« sa svrhom da madžarsku trgovinu oslobodi ovisnosti od Beča i Trsta, a s kapitalom od 580.000 forinti. Cilj je društva, da Rijeku učini glavnom trgovačkom lukom.[27] To društvo oprema 1844. g. 18 trgovačkih brodova iz Rijeke s madžarskom robom za svjetsko tržište. Dvije godine kasnije osniva se u Budimpešti madžarsko pomorsko plovidbeno društvo, koje kupuje prvi pomorski brod »Magyár«.[28]

Imbro Tkalac, jedan od rijetkih Hrvata prijatelja i poznavalaca Kossutha, u svojim se U s p o m e n a m a ovako izrazio o politici zaštite ma-

[26] U zaštitnom su društvu vodeći članovi još i grof Kazimir Batthyanyi, grof Ladislav Teleki, barun Eötvös, Wesselenyi, Franjo Deák i dr.

[27] Kako vidimo, u svim madžarskim planovima stvaranja jednoga gospodarskog prostora od Karpata do mora ima Rijeka jednu od najvažnijih uloga. Ti se planovi ne vide samo u osnivanju trgovačkog društva i društva za pomorsku plovidbu, nego i u planovima za gradnju željeznica. Već g. 1846. Kossuth prelaže izgradnju željeznice od Vukovara do Rijeke. — Koliko je Madžarima stalo do mora, vidi se najposlije g. 1848., kad madžarska vlada (Deák—Szemere) čini svoj posljednji prijedlog Jelačiću, u kojem dolazi do izražaja ono, što je Madžarima najbitnije. Dne 27. VIII. 1848. madžarska vlada zaključuje, da je spremna prihvatiti odcjepljenje i raskid ugarsko-hrvatske zajednice, uz uvjet, da se Madžarskoj osigura posjed Rijeke i slobodan trgovački prolaz na more.

[28] Svi ti počeci nisu bili postavljeni na solidne temelje i ubrzo su propadali ili bi propali, da ih revolucija od 1848. nije pomela u poslovanju. Zaštitno društvo nije se moglo dugo održati sa svojom politikom, kao što takvi pokušaji nisu nikad u povijesti kapitalizma dugo trajali. Psihološkim sredstvima propagande, apelom na patriotske motive može se djelovati samo na kratko vrijeme, a zatim prevladavaju stvarni sukobi interesa pod utjecajem kapitalizma. U trgovačkom društvu prva je godina završila s dobitkom od 12 posto, druge je godine izgubljeno 129.000 forinti, a direktori su pronevjerili daljnjih 30.000 forinti. Pomorsko društvo nije pravo započelo ni djelovati i imalo je premalen kapital, svega 52.000 forinti.

džarske industrije: »Kossuth je sigurno na poticaj Friedricha Lista predložio, da se nacionalna industrija, koja je dakako tek imala nastati, učini neovisnom od inozemstva pomoću dosljednog protekcionog carinskog sistema. Osnovali su zbog toga madžarsko zaštitno društvo (vedegylet), čiji su se članovi obvezali, da će upotrebljavati isključivo one industrijske i obrtničke predmete, koji su proizvedeni u domovini. Iz početka je zaštitno društvo imalo mnogo pristaša, pa su se kupovali samo »domovinski proizvodi«. Uskoro su međutim svi spoznali, da su »domovinski proizvodi« skupi i rđavi i da se u Austriji i Engleskoj može kupovati neusporedivo jeftinije i bolje. Tako je ubrzo nestalo oduševljenja za »domovinsku industriju«, koje je iz početka bilo veliko.«[29]

Pobjeda Habsburgovaca nad revolucijom 1848. dovodi i do velikih promjena na ekonomskom polju. Apsolutizam ne znači pobjedu feudalizma i vraćanje na staro, nego upravo pobjedu kapitalizma, s kojim se vežu vrhovi feudalizma, što propadaju. No to je pobjeda najjačeg kapitalizma u carstvu, austrijskog kapitalizma. Ona ostavlja slobodno polje penetraciji austrijskog kapitala ili stranog kapitala preko Beča po čitavoj habsburškoj monarhiji. Perioda od 1849. do 1857. u austrijskom carstvu znači godine triumfa bečkog kapitala nasilnom eksploatacijom radnika, grabežljivom penetracijom u druga područja, koje je likvidacija feudalnog odnosa ostavila u krizi prelaska. Naglo povećanje državnog budžeta omogućuje u golemim dimenzijama pljačku državne blagajne i bogaćenje vladajuće klase na račun naroda. Nastaju velike korupcionističke afere, naročito u vezi s gradnjom željeznica, i t. d. Toj apsolutističkoj politici eksploatacije odgovara i ekonomska politika prema poraženoj Madžarskoj i »nagrađenoj« Hrvatskoj.

Car Franjo Josip ukida g. 1850. carinsku granicu prema Ugarskoj i Hrvatskoj i prikazuje to kao koncesiju interesima tih zemalja. U stvari radi se o interesu upravo pobjedonosnog austrijskog kapitalizma. U 50 godina situacija se promijenila. Carinska zaštita veleposjedničkom austrijskom agraru nije više potrebna, jer Ugarska sada plaća zemljarinu po austrijskom zakonu i po austrijskoj odmjeri. Austrija je već do polovine stoljeća toliko industrijalizirana, da interesi industrije prevladavaju nad interesima agrara. Dvor je zainteresiran, da može industrijski Beč snabdijevati jeftinijom hranom iz Ugarske. A kao najvažniji momenat dolazi uklanjanje carinskih granica za uvoz austrijskih industrijskih artikala u Ugarsku i Hrvatsku,

[29] Tkalac, *Uspomene iz Hrvatske*, Zagreb 1946., str. 222—3. — O toj periodi madžarske ekonomske ekspanzije vidi Gelleri, *Der Ungarische Landes-Industrieverein 1842.—1912.*, Budapest 1912, str. 10—24; Matlekovics, *Das Königreich Ungarn*, Budimpešta 1900, II, str. i dr.; *Beiträge zur Geschichte der Preise ungarischer Landesproducte*, Budapest 1873, str. XIII do XXIII; Offergeld, *Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns*, Jena 1914, str. 173—5; Hudeczek, *Oesterreichische Handelspolitik im Vormärz 1815.—48.*, Beč 1918, naročito str. 80—85.

na štetu madžarske industrije, koja se zbog konkurencije starije i jače austrijske industrije može razvijati samo vrlo neravnomjerno.

Austrijska politika — kako ju je formulirao još Josip II., da Ugarska i Hrvatska trebaju biti kolonijalne zemlje, u kojima se sprečava razvoj industrije — nastavlja se i dalje sve do nagodbe 1867. Oko 1848. ona je u svojoj formulaciji doživjela izvjesne promjene, ali ne i u svom sadržaju. To mišljenje izriče austrijski birokrat Hain tipičnim stilom patroniranja, kojim uvijek starije industrijske zemlje savjetuju mlađe, da napuste politiku industrijalizacije i da ostanu kod »neobično povoljnog« agrara. Hain kaže ovako: »Ugarskoj (u nekadašnjim granicama, t. j. i Hrvatskoj), Erdelju i Vojnoj Granici, gdje se poljsko gospodarstvo može neobično povoljno razvijati, a nema dosta radnih ruku, nedostaju temeljni uvjeti, koji unapređuju opsežan razvoj industrijskih poduzeća. Nedostatak kapitala, radnih ruku i saobraćajnih sredstava, apatija stanovništva i njegova samodovoljnost moraju izazvati zaostalost tih krunovina kao i Dalmacije... iza ostalih dijelova Monarhije.«[30]

VII.

Kako se sukob ekonomskih interesa između Austrije i Madžarske odražava u Hrvatskoj? Kakve se ideje pojavljuju u političkoj nadgradnji o ekonomskoj politici u vezi s problemima, što ih nosi industrijska revolucija, i kako se formulira ta politika na podlozi, što smo je opisali?

Industrijska politika ne može biti samo lokalnoga značenja; ona se nužno povezuje s politikom na većem području, s problemima carinske politike, saobraćaja, vanjskog tržišta i t. d. Ni mala se zaostala Hrvatska nije mogla odnositi nezainteresirano prema tim najkrupnijim pitanjima. Štaviše, vidimo, da su ta pitanja pokretala hrvatskim javnim životom, i da su hrvatske i slavonske županije, kao i »narodna zahtijevanja« iz godine 1848. morali prema njima zauzeti svoj određen stav.

U Hrvatskoj oko godine 1848. možemo vidjeti, kako se formiraju tri različita gledišta na probleme industrijske revolucije, već prema klasnim interesima, odnosno interesima pojedinih kapitalističkih skupina. U biti se ta tri gledišta formiraju oko interesa konzervativnih feudalnih agraraca, zatim oko trgovačko-kapitalističkih interesa i oko interesa industrijskog kapitala, što se rađa.

Kao početak politike industrijalizacije možemo uzeti *Disertaciju* grofa Janka Draškovića (1832.), koji postavlja program trgovinske politike, ali također zauzima određeno stajalište i o izgradnji tvornica u Hrvatskoj. On traži uređenje kreditnih odnosa, da bi se učvrstio kredit, bez kojega ne

[30] Hain, *Handbuch der Statistik des Öst. Kaiserstaates* II. Beč 1853, str. 375

može biti »korisni progon posala«. »Za bolje uvesti pravicu ovu i za olakotiti prevraćaj novca«, Drašković traži, da se osnuje banka. »Korisno bi bilo državnu ugarsku banku osnovati... Kako bi bilo lijepo odatle fabrike osnovati i blagopolućje uvesti svojoj domovini i po tom trgovinu, koja sad trpeća jest, dobitnu učiniti mogli, da tekar bivanje svoje u tuđih varaših pomanjšuju i toliko tamo zaman domovini pak na štetu ne troše...« Da bi se unaprijedila zemlja, treba »puku pamet uvještit, koja njemu trebna jest... i prikladne rukotvorne ljude othraniti, ako hoćete trgovinu imati i ako se z drugemi narodi pariti želite«.[31]

Draškovićeve su ideje pod utjecajem merkantilizma. Njemu je glavno trgovina i naročito povoljna platežna bilanca prema inozemstvu. On traži prije svega pomoć države, da organizira kredit pomoću državne banke, kao u Pruskoj, iz kojega bi se podizala trgovina i uredile fabrike. Drašković nije još predstavnik liberalnog kapitalizma ni na ovom polju kao ni na trgovačkom. On i tu obilježuje prijelaz od starog doba. Vidi, gdje je progres, ali ga želi patronizirati, t. j. dopustiti mu da se razvija u granicama *njegovih* klasnih interesa. Na prvo mjesto stavlja interes agrarne robne proizvodnje, povezane s trgovačkim kapitalom, a industrijski kapital ima samo da im služi. Kredit treba biti u prvom redu agrarni hipotekarni krediit, što odgovara interesima zadužene aristokracije. Kreditom bi se ona mogla ne samo oporaviti, nego i dalje razvijati agrarnu industriju na svojim imanjima.

Drašković nastoji da svoje ideje o podizanju industrije provede i u djelo. »Čitaonica« raspisuje pod njegovim predsjedništvom g. 1839. nagrade, pored ostalog, za najbolje knjige, kako bi se podigla »suknara i kožara, jer te dvije grane odjeće i obuće općenito se traže i uvijek su potrebne«. Isto se tako raspisuje građa za knjigu o podizanju »papirne«, jer »ima mnogo sirovina, prnja, koje se izvažaju«.

Draškovićevi su nazori više ideje XVIII. stoljeća negoli XIX. vijeka industrijske revolucije. Traže se privilegije od države; državna banka, podizanje industrije državnim zajmom, odgoj naroda. To ujedno pokazuje ekonomsku slabost: postoji potreba za suknarom, kožarom, tvornicom papira, ali se takva poduzeća ne osnivaju s odgovarajućim kapitalom, nego se raspisuju nagrade za — knjige o njima.

Podjela na tri navedene skupine nije identična s podjelom na političke stranke u Hrvatskoj. Naprotiv vidimo, da se u svakoj od političkih stranaka — i madžaronskoj, i ilirskoj narodnoj — nalaze zastupani interesi raznih grupa. To je razumljivo u Hrvatskoj, na prelasku iz feudalizma u kapitalizam, izmiješanoj i klasno neizdiferenciranoj, s mnogo prelaznih oblika i međuskupina, gdje političke stranke i struje zastupaju saveze različitih

[31] Drašković, *Disertacija*, Građa XII, str. 18—19.

klasnih elemenata. Neposredno pred godinu 1848., u godinama gladi i političke zaoštrenosti, dolazi do sve jasnijeg formuliranja tih triju smjerova industrijske politike.

1. Prvu skupinu možemo nazvati *konzervativnom.* Ona ide za održanjem feudalnog društvenog poretka. Dakle je protiv razvitka svih ekonomskih snaga, koje izlaze iz okvira formi stvorenih u tome poretku. U tu skupinu možemo ubrojiti neku feudalnu gospodu, koja su zainteresirana u svom radu na prodaji agrarnih artikala proizvedenih na feudalni način. Ona je usto zainteresirana na slobodnom izvozu agrarnih produkata, a nije zainteresirana, nego je čak protivna uvođenju zaštitnih industrijskih carina za Hrvatsku i Ugarsku.

Prva skupina karakteristična je za najveći dio vlastele, koja je zainteresirana na izvozu agrarnih artikala iz Hrvatske u susjedne alpinske zemlje (žita, osobito vina, stoke). Ona je u narodnoj stranci dominantna kao i za madžarsku konzervativnu stranku velikih posjednika, s kojima hrvatska narodna stranka održava neku vrstu saveza. Toj skupini pripadaju i obrtnici, koji čuvaju svoju ustanovu cehova kao garanciju održanja njihova privilegiranog položaja. Hrvatski obrtnici, koji čine većinu građanstva, bore se doduše protiv trgovačkog kapitala i bečke robe, ali i protiv slobodne trgovine i ukinuća svojih cehova, kojih se grčevito drže.

U građansko-kapitalističkoj klasi opažamo podijeljenost na dvije struje, koje odgovaraju intresima, jedna trgovačka i druga industrijskog kapitala.

2. Jedna struja zastupa interese *trgovačkog kapitala.* Ta je zainteresirana na trgovanju robom. Ona na industrijsku proizvodnju gleda samo sa stajališta, koliko ova snabdijeva trgovinu robom. Ona smatra, da svaki kapital podiže robnu proizvodnju, a to joj je bitno, bez obzira gdje se proizvodi. Ona se protivi carinskoj zaštiti za domaću industriju i traži slobodu trgovačkog prometa, ukinuće unutrašnjih carina i feudalnog društvenog uređenja. Trgovački kapital je u to doba dominantna forma kapitalizma u Hrvatskoj. Trgovci postaju najbogatiji ljudi, koji imaju najviše novaca.

I tu možemo razlikovati dvije skupine.

a) Jedna gleda na industriju iz nacionalne perspektive »domorodnog srednjeg staleža«, a druga se u industrijskoj politici oslanja na strani kapital, od kojega će »našinci« učiti.

Prva je koncepcija reformatorska, koja nastavlja na ideje Draškovića iznesene u njegovoj *Disertaciji.* Ona ne vidi revolucionarnu perspektivu kapitalističke industrije, koja nužno mijenja društvene odnose. Htjela bi razviti domaći srednji stalež, a ne vidi, da će to revolucionarno djelovati i na aristokraciju i na patrijarhalno naturalno gospodarstvo seljaka. Ona

gleda na razvoj industrije iz društva, u kojem je tempo reforma i veličina promjena ograničena uskoćom domaćeg unutrašnjeg tržišta i sporošću akumulacije »narodnih« kapitala.

Zato su malodušni i smatraju, da »sad već o fabrikah misliti ili snivati lepo je, istina, i domorodno, nu žalibože samo vatrena želja«.[32] To stajalište zastupa Ljudevit Vukotinović, jedan od Iliraca, koji je imao najrazrađenije poglede na ekonomsku politiku. On smatra, da se u Hrvatskoj ne mogu razvijati fabrike, jer za to nema još uvjeta. »Gdje hoćeš fabrike, mora vlasništvo zemlje biti osigurano«, a Vukotinoviću je jasno — on to piše godine 1842. — da se Hrvatska nalazi pred agrarnom reformom, koja će bitno izmijeniti vlasničke odnose. Zatim treba da se narod izobrazi, a to se htjelo postići osnivanjem muzeja i politehnikuma. Zatim hoće da se u zemlju uvedu inozemni poslenici. Slične sumnje u primjenu moderne tehnike izražavaju i »Novine Dalmatinsko-Horvatsko-Slavonske« u pogledu željeznica, smatrajući još na početku 1847. fantastičnim planove o izgradnji željeznice do mora u Hrvatskoj.[33]

Vukotinoviću je razvitak industrije pitanje industrijskog školovanja, a ne pitanje tržišta, kapitala, klasne i konkuretske borbe. »Zato poduprite... museum, iz njega će procvasti obrtnost, škola, polytehnicum, iz ovog pako prvi početak preporođenje obrtnog ili industrijalnog. Dokle god ne odgojimo krepki domorodni izobraženi srednji stalež... ne ćemo nikad

[32] »Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske«, 18. V. 1842.

[33] Ideje Vukotinovića veoma su srodne politici, što je u svojim brojnim knjigama zastupa Slovak Jan Čaplovič, i vjerojatno je, da Vukotinović stoji pod njegovim utjecajem. Čaplovič naročito rado uspoređuje Englesku i Ugarsku, te englesku konstitucionalnost s ugarskom. Tako i na ekonomskom polju uspoređuje obje zemlje i dolazi do zaključka, da su u Ugarskoj »bona mixta malis« (dobro izmiješano sa zlim), a u Engleskoj »magna bona mixta magnis malis« (velika dobra izmiješana s velikim zlom). To jest, u periodi industrijske revolucije da postoji pojačana klasna diferencijacija i eksploatacija. Čaplovič navodi u spisu *Ungarns Industrie und Kultur* čitav niz argumenata protiv industrijalizacije Madžarske, a ti vrijede i za Hrvatsku, koja je tada pod upravom Ugarske. On nabraja argumente, koji objašnjavaju zaostalost madžarske industrije: dugotrajni ratovi s Turcima, nedostatak gradova, austrijski carinski sistem, pomanjkanje željeznica, utjecaj katoličke crkve, kmetsko uređenje, neorganizirani kredit zbog aviticiteta, neuređena sudbenost, nejednakost u plaćanju poreza, velikomadžarska politika madžarizacije. Iako Čaplovič registrira ove argumente, on ih ne prihvaća kao glavne. Najvažniji su mu ekonomski argumenti, koji prouzrokuju njegov pesimizam:

1. Kako da se razvije industrija, kad je agrarna proizvodnja Madžarske tako loša, primitivna i uvelike podložna stihijskim utjecajima.

2. Potreban je odgoj naroda, koji je lijen, a lijenost i narodni ponos identificiraju se. Trgovina je zbog te lijenosti pretežno u rukama stranaca Nijemaca, Grka i Srba.

3. Za industriju treba prenaseljenosti, a Ugarska nema dosta radnika ni za agrikulturu.

4. Fabrike znače na jednoj strani koncentraciju velikog bogatstva, a na drugoj veliku bijedu radnika, kao u Engleskoj, gdje rade čak i djeca od 4 godine.

5. Sada Ugarska ovisi od austrijske industrije, jer patriotski plemići daju šivati u Beču čak i nacionalne madžarske uniforme.

6. Ni željeznice se ne mogu kod nas izgraditi, jer nema dosta putnika i robe, da budu rentabilne. Gdje da se nađe 3000 putnika, da putuju godišnje iz Budimpešte na Rijeku?

imati jakosti moralne niti čistog života narodnoga. Jer prosti puk uvek ostaje manje više žrtva surovosti — viša pako aristokratia ne će se nikada sasvim odreći običaja salonskih.«[34]

b) Druga je koncepcija određenija. Ona se otresla uskoće domorodnog gledanja i ima širu internacionalnu, kapitalističku perspektivu. No njome ujedno izrazitije dominiraju interesi trgovačkog kapitala, koji otvara vrata stranoj robi i stranom kapitalu, da bi akumulirajući uz njih i sam kasnije prešao od trgovine na industrijsku proizvodnju. Zastupajući naoko slobodu trgovine i kretanja kapitala, a ostvarujući zapravo tu slobodu unutar austrijskog carstva, upravo tjera vodu na mlin austrijskog kapitalizma. Njezini predstavnici smatraju, da trgovina hrani industriju; »samo neka se širi trgovina, pa će za njom doći industrija, najprije strana, pa zatim domaća«. Takvo mišljenje — koje ostavlja otvorena vrata austrijskoj industriji — zastupa Gaj. On je protiv madžarskog pokreta za zaštitne carine, što ga propagira Kossuth. U svojim Novinama Gaj[35] kaže: »Uredništvo nije prijatelj »Vedegyleta«, madžarskog zaštitnog društva. Sisak (najveći naš trgovački centar) hrani domaću obrtnost, a ne trga veze. Samo neka otvori prodavaonicu... Istina je, da će biti ovi tvornici (fabrikanti) ponajviše inostranci, ali neka nas to ne plaši. Kod nas nema obrtnog duha, obrtne škole (Industrieschule), zato nema ni tvornica. Ali kad našinci u tuđem primjeru vide, koliku dobit dobro uređene fabrike donose, i kad ujedno steku priliku, gdje bi se mogli u tvorničkih poslovih uvježbati, nema sumnje, da će se i oni obrtnosti primiti i time k procvjetanju domovine mnogo doprinijeti«.[36]

U tu drugu skupinu možemo ubrojiti i karlovačke trgovce, a i vrlo utjecajnog kontrarevolucionarca Ambroza Vranjicana, Jelačićeva »povjerenika za financije, štibru, trgovinu, željeznice i obrtnost«.

3. Drugu kapitalističku struju predstavljaju počeci našeg industrijskog kapitalizma. Ta je struja za borbu domaćeg kapitala sa stranim austrijskim kapitalom. Ona je protiv preplavljivanja Hrvatske bečkom robom. Ta se struja suprotstavlja kasnije ekonomskoj politici austrijskog apsolutizma, koji otvara vrata i daje monopolan položaj austrijskom kapitalu.

[34] »Novine dal.-hor.-slav.«, 10. 7. 1847.
[35] »Novine dal.-hor.-slav.«, 13. 1. 1847.
[36] U kolovozu 1848. kada su već bile prekinute sve veze s Madžarima javlja se određeno mišljenje u »Narodnim novinama« pod šifrom I. S., koje izlaže stajalište o carinskoj politici upravo u odnosu na industriju. Pisac je protiv zaštitnih carina za industriju, koje želi zamijeniti nekim sistemom subvencija. »Na medah, na kopnu najbolje je trgovinu ugovorom sasvim osloboditi i mitnice ukinuti, gdje je to praktično. Gdje se to ne može učiniti, što iz prizrenja na radinost, proizvode i financije dosta puta biva, čini se, što je najbolje sredstvo: što veće obaljenje harmice (tridesetnice, ugarske carine) od proizvoda prirode i za užitak nužnih. Nu baš i proizvodi radinosti (fabrikati) mogu se i bez visokog mita (carine) uvoziti. A domaćim fabrikama naći će se i drugog lijeka za obranu naše obrtnosti i potrebita i kolikoćom uvezenih stvari opredijeljena, može se od državljana redovitim porezom pobrati, a fabrikantom posvedočeni uštrb gotovim novcem nadoknaditi.«

Ona nastoji da postavi jedan ma kako skroman program industrijalizacije Hrvatske. U prvo vrijeme misli se samo na razmjenu dobara između industrije i agrara za potrebe vlastele i građanstva, ali kasnije prelazi se preko formi mišljenja preuzetih iz okvira feudalizma i traži progres u osloncu na masovnu proizvodnju za selo. Uvlačeći selo u industrijsku razmjenu dobara, oni demokratiziraju industrijsku proizvodnju i proširuju bazu kapitalističke akumulacije.

Treća je struja za podizanje domaće industrije. Ona želi postaviti zahtjev, da se razvije industrija kao opće nacionalni zahtjev, ali je preslaba, da to provede, a ne raspolaže ni potrebnim sredstvima za takvu politiku.

Stajalište se te treće struje očituje u mnogim člancima u Narodnim novinama, u propagiranju pokreta za nošenje narodne nošnje, u pokretu za kupovanje proizvoda hrvatske industrije i t. d.

Pokret za nošenje narodne nošnje nema samo značaj romantične mode i simboličkog isticanja pripadnosti narodu. On ima i ekonomski značaj. Narodne surke iz domaće su čohe. Njeni pokretači pridaju joj i ekonomsko značenje, kao i u Madžarskoj, i žele iskoristiti moralnu snagu nacionalne svijesti za podizanje industrije. »Svi se narodi brinu za trgovinu, fabrike, obrtnost, iako skupa više puti nepravedna sredstva u tom upotrebljavaju... Mi niti možemo Zollverein uvesti, niti ina velika sredstva upotrebiti... Mi možemo obvezati se, da ako ili državnim ili domorodnim ili posebnim troškom fabrika podigne se, svaki pravi rodoljub sukno iz domorodne fabrike, ne samo za surke, nego i svu opravu bude kupovati i nositi.«[37] Tako piše Josip Mlinarić iz Križevaca. Josip Partaš izvještava 1847. o Varaždinskoj tvornici tekstila i kaže:[38] »Gledeć na kakvoću, dobrotu i cenu, mogli bi se njegovi tvorovi natjecati s inostranom robom... Još ima u našoj domovini ljudi... kod kojih naime ne vlada smrtonosna za domaću obrtnost predsuda, kao da je samo ono dobro, što je tuđe i inostrano, a sve ono ne valja, što se kod kuće proizvodi. Ne misle na to, da nam sada, t. j. u sadašnjih okolnostih, gdje je *luksus* (t. j. industrijska roba — podvukao R. B.) na toliko zavladao, osobito valja brinuti, da se u domovini tvornice dignu i podignute uzdrže, uopće pako da se obrtnost nastani i udomi. Drukčije se ne ćemo dugo održati. Domovina će nam propasti, ako se i nadalje natjecali budemo u modi s Englezi i Francuzi, koji imadu toliko domaćih tvornicah, a mi nikakvih. Mi želimo kao i drugi modu uvijek mijenjati, al uslijed toga moramo inostranu robu kupovati... Ovakvim načinom izmiču nam se novci iz ruku (u tuđinu), i po tom se siromaštvo u našoj zemlji kod svih stališah sve bolje umnožava. Jer su novci duša svakog poslovanja i bez njih ne može ni poljsko gospodarstvo ni trgovina ni obrtnost tako, kako bi tre-

[37] Novine dal.-hor.-slav., 12. XI. 1840.
[38] Novine dal.-hor.-slav., 13. I. 1847.

balo-napredovati. Ovom zlu moglo bi se doskočiti osnivanjem raznih tvornicah, jer onda bi mnogi, koji sada prosjači, posla dobio, a novci, koji sada za inostranu robu u tuđinu odlaze, ostali bi kod nas i obticali bi u našoj domovini. Vlastelin kupovao bi od fabrikanta robu, i ovaj bi zamjenito od vlastelina nabavljao živež i proizvode naravske.«

Vidi se, kako se u tom članku miješaju ideje merkantilističke (koje prevladavaju još uvijek u austrijskom carinskom sistemu) s nacionalističkim koncepcijama buržoazije o protekcionizmu, kako ga je propagirao Friedrich List. No naši domoroci još uvijek ne mogu vidjeti dalje od organizacije industrijske proizvodnje za vlastelu i buržoaziju. Industrijska proizvodnja ne poprima još masovni karakter. Oni misle još na feudalni trokut razmjene dobara: kmet daje višak produkta vlastelinu; vlastelin kupuje industrijske proizvode od tvorničara za višak produkta, uzet od kmeta; radnici postaju proleteri, koji za nadnicu kupuju robu, što je prodaje vlastelin. Njihov se okvir dakle kreće u prelaznim formama feudalno-kapitalističke formacije.

I pokret za kupovanje domaće robe dolazi kod nas do izražaja, iako ne u intenzitetu i organizacionoj čvrstoći kao u Madžarskoj. Još g. 1845. pišu Novine dal.-horv.-slav. o tome, da imamo u »domovini fabriku stakla barunice Kulmer u Osredku kod Bregane, koja lepo i dobro staklo pravi«, pa traži, da domoroci kupuju čaše i podupiru fabriku i da se tome raduju.[39]

Stajalište podizanja domaće industrije dolazi jasno do izražaja tek poslije 1848. Najjasnije je postavljeno u prvim izvještajima Trgovačko-obrtne komore u Zagrebu, koje piše Imbro Tkalac, a u kojoj komori prevladavaju najbogatiji trgovci i prvi industrijalci.

Komora se već tuži, da se od g. 1848. obrt nalazi u stagnaciji zbog općeg i sve većeg osiromašenja svih staleža u Hrvatskoj. Tuži se, da ima malo kapitala i da se industrija ne može razvijati, a kao glavni razlog smatra to, što se sprečava gradnja željeznica; zato traži gradnju željeznica, napose Zagreb—Zidani Most, a i regulaciju Save do Rugvice te javne radove. No za Komoru već industrija mora da ima širu masovnu podlogu negoli su potrebe malobrojnog građanstva. Zato traži uvećanje produkcije, da bi se mogli razvijati obrt i industrija. U svom prvom izvještaju 1853. ona kaže: »Kada bi seljak dovoljno producirao i imao od toga dostatne koristi, onda bi i građanske obrte počeo zaposlivati i oživio obrtnike, dok sada kod svoje neproduktivnosti živi bez potreba civiliziranog čovjeka.«[40]

No idućih godina Komora je zagrebačka još određenija. Ona se tuži na to, da u svijetu vlada velika kriza, koja se osjeća i u Hrvatskoj. Naročite su teškoće industrije u Hrvatskoj zbog nestašice industrijskog kapitala,

[39] Novine dal.-hor.-slav., 19. 2. 1845.

[40] *Bericht der Handels- u. Gewerbe-kammer für Kroatien*, Zagreb 1853., str. 11 i d.

zbog toga, što se ne grade željeznice, zbog zanemarene naobrazbe puka. Nastaju česti bankroti. Kapitali su izgubljeni, a poduzeća u Hrvatskoj kupuju bečki kapitalisti. Komora se tuži, da živimo u vrijeme, kada država može sve, a pojedinac vrlo malo, što u stvari znači optuživanje apsolutizma bečke vlade za osiromašenje Hrvatske. No ujedno je to dokaz slabosti kapitalističke klase u Hrvatskoj; ona traži »intervenciju države i direktan zahvat državne vlasti, uprave i zakonodavstva, da se postigne stvaran i trajan obrt u produkciji i prometnim odnosima«.[41] Nema tu još samosvijesnog liberalizma, koji traži oslobođenje od državne vlasti. Ali to nije više niti zahtjev, da država patronizira, protežira gospodarski razvoj. Tu već građanska klasa smatra, kako je dužnost i zadaća države da izgrađuje i jača njezine klasne pozicije.

Hrvatska je ekonomski toliko nemoćna u zahvatu bečke vlade i austrijskog kapitala, da se ne može othrvati bez promjene političkog sistema. To dovodi do hrvatskog malograđanskog radikalizma šezdesetih godina.

U sukobu tih triju struja formulira se napokon g. 1848. narodni program. U narodnim zahtjevima Velike narodne skupštine u Zagrebu pobjeđuje gledište, koje odgovara interesima trgovačkog kapitalizma. »Narodna zahtijevanja« postavljaju zahtjev: »Neka se sve mitnice (malte) na medi naše zemlje i država slavensko- i talijansko-austrijskih ukinu i slobodno općenje između rečenih država i nas neka se proglasi.«

Time je istaknut princip, koji je na korist austrijskom kapitalu širom otvorio granice Hrvatske te doveo do ukinuća i one sredovječne tridesetnice (3.3%), carine na austrijsku robu. Značajno je, da se takav zahtjev nije postavio prema Turskoj (Bosni ili Srbiji), koje su već onda imale živu trgovinu s Hrvatskom i svojom stokom i drvom konkurirale Hrvatskoj.

Zagrebačku su skupštinu u tim »Zahtijevanjima« slijedila mnoga druga mjesta i županije, kao grad Osijek, varaždinska županija i t. d. Ta točka »Narodnih zahtijevanja« našla je svoj zakonski izražaj u članu XI. toč. 2. hrvatskog sabora od 1848., kojim se »za financije, bojna i *trgovačka* djela traži jedan odgovorni ministerij za čitavu austrijsku monarhiju«.[42]

[41] *Bericht der Handels- u. Gewerbe-kammer für Kroatien*, Zagreb 1853, str. 11.

[42] Značajno je, kako je u zakonskom članku o odnosima između Trojedne kraljevine i Austrije rečeno, da su »trgovački poslovi zajednički, ali da se *ne smiju voditi na štetu* Hrvatske«. Takva naivna stilizacija je glupost ili zlonamjerno zavaravanje, ili oboje, zamazivanje očiju narodu u zemlji, a služenje austrijskom kapitalu u velikoj politici. Dalje je u par. 22. predviđeno, da se imaju osnivati trgovačke komore, koje će savjetovati centralnu vladu i bansko vijeće o trgovinskim poslovima. No nema ni spomena nigdje o industriji, kao uostalom ni o agraru. Vodilo se računa samo o trgovini — još jedan dokaz o prevlasti trgovačkog kapitala.

(St. Pejaković, *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848*, Beč 1861, str. 166.)

Naravno da je car Franjo Josip rado odobrio taj zakonski članak, jer je on upravo odgovarao habsburškoj politici.[43] Ali poslije toga došlo je razočaranje: oktroirani ustav i apsolutizam, koji je značio prevlast austrijskoga kapitala nad Hrvatskom i kočenje ekonomskog razvoja Hrvatske.

[43] Da se ne bi dobila kriva slika o tim zahtjevima hrvatskog sabora, valja istaći, da je feudalna klasa likvidirala dobrovoljno i ono malo banske administracije, što joj je ostavljao centralizam Marije Terezije i Josipa II., te da se Hrvatskom od 1790. upravljalo iz Madžarske. Građanska klasa u prvom svom zahtjevu godine 1848. traži, da samo tri gore navedene skupine poslova budu zajedničke za austrijsko carstvo, a u ostalima da bude Hrvatska samostalna. Trgovački je kapital očito u svojoj slabosti očekivao ili nudio »pošten kompromis« s austrijskim industrijskim kapitalizmom, umjesto dotadašnje sprege s ugarsko-hrvatskim feudalizmom. No te su tri grane državne uprave bile najvažnije poluge kapitalističkoga gospodarstva.

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA I 1948 BROJ 1-4

TISAK I NAKLADA NAKLADNI ZAVOD HRVATSKE / ZAGREB

REDAKCIONI ODBOR

VLADIMIR BABIĆ
MIROSLAV BRANT
GRGA GAMULIN
MARKO KOSTRENČIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JAROSLAV ŠIĐAK

I Z D A J E

POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE

ZAGREB